

European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

Medieval Ports
in North Aegean
and the Black Sea
Links to the Maritime Routes of the East

International Symposium

THESSALONIKE

4-6_12_2013

PROCEEDINGS

Thessalonike 2013

Medieval Ports
in North Aegean
and the Black Sea
Links to the Maritime Routes of the East

PROCEEDINGS

International Symposium
Thessalonike, 4-6 December 2013

Organization

European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

Editorial support

Marina Livadioti, Athena Nella

Graphic designer

Akron Aoton, Christina Pavlidou

© Partners of “Olkas” Project (under the leadership of EKBMM)

The responsibility of all texts and illustrations are the authors’

ISBN 978-960-9677-01-1

European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. Links to the Maritime Routes of the East.

International Symposium
Thessalonike, 4-6 December 2013

PROCEEDINGS

Edited by Flora Karagianni

In the frame of the project
“OLKAS. From Aegean to the Black Sea
Medieval ports in the Maritime Routes of the East”

THE PROJECT IS CO-FINANCED BY THE EU
JOINT OPERATIONAL PROGRAMME BLACK SEA BASIN 2007-2013

The Black Sea Basin Programme is co-financed by the European Union through the European Neighborhood
and Partnership Instrument and the Instrument for Pre-Accession Assistance
www.blacksea-cbc.net

Thessalonike 2013

Project Participants

European Centre for Byzantine and Post-Byzantine Monuments

Stratou 2 Avenue, 546 40 Thessaloniki, Greece • tel: 0030 2310 889830, fax: 0030 2310 853078
info@ekbmm.gr • www.ekbmm.gr

Istanbul University - Faculty of Letters - Department of Conservation of Marine Archaeological Objects

Ordu C. 34459 Laleli, Istanbul Turkey • tel: 0090 212 4555700 / 15743
ufukk@istanbul.edu.tr • www.istanbul.edu.tr

Cultural Awareness Foundation

Barbaros Bulgari, Pinar Apr. No: 163 K:4 D:7 34349 Balmumcu, Istanbul, Turkey
tel: 0090 212 3472425, fax: 0090 212 3472426 • kultur@kulturbilinci.org • www.kulturbilinci.org

Culture Center of Thessaloniki s.a.

21 Kolokotroni, Moni Lazariston, 546 30 Stavroupoli, Thessaloniki Greece
tel: 0030 2310641277, fax: 0030 2310 602799 • kepothe@otenet.gr

Varna Regional Museum

Boul. Maria Louisa no. 41, 9000 Varna, Bulgaria • tel: 00359 52681012/13/28, fax: 00359 52681025
archmuseum@bulstar.net • www.amvarna.com

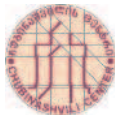
Museum for National History and Archaeology from Constanta (MINAC)

Piata Ovidiu, nr 12 9000745 Constanta, Romania • tel: 0040 743043585, fax: 0040 241618763
archmus@minac.ro • http://www.minac.ro/

Branch for the Hellenic foundation for Culture

16-20 Krasnij Pereulok 65026 Odessa, Ukraine • tel: 00380 482357136/37/38, fax: 00380 482346640
hfc@hfcodessa.org • www.hfcodessa.org

G. Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation

5 Tabukashvili st. 0105 Tbilisi, Georgia • tel: 00995 32931338, fax: 00995 32932248
research@gch-centre.ge

Project Management Consultant:

Scientific Committee of the Symposium

Anastasia Tourta,

Dr Archaeologist, Director of EKBMM (GREECE)

Flora Karagianni,

Dr Archaeologist, Head of Office for the Promotion of the Scientific Research of EKBMM, Scientific Coordinator of Olkas Project (GREECE)

Natalia Poulou - Papadimitriou,

Assistant Professor of the Aristotle University of Thessaloniki (GREECE)

Ufuk Kocabaş,

Associate Professor of the Istanbul University (TURKEY)

Ayca Tiryaki,

Associate Professor of the Istanbul University (TURKEY)

Valentin Pletnyov,

Director of Varna Regional Museum (BULGARIA)

Alexander Minchev,

Dr Archaeologist, Varna Regional Museum of History (BULGARIA)

Alexandru Barnea,

Emeritus Professor, Senior Researcher in “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest (ROMANIA)

Gabriel Talmaţchi,

Researcher at Museum of National History and Archaeology, Constanta (ROMANIA)

Aleksandr Aibabin,

Dr Archaeologist, Director of the Crimean Branch of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (UKRAINE - CRIMEA)

Larisa Sedikova,

Dr Archaeologist, Deputy Director of the National Preserve of Tauric Chersonesos (UKRAINE - CRIMEA)

Mariam Didebulidze,

Dr Art Historian, Director of the National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation (GEORGIA)

David Khoshtaria,

Dr Art Historian, Head of Medieval Department of the National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation (GEORGIA)

Organizing Committee

Flora Karagianni,

Dr Archaeologist, Head of Office for the Promotion of the Scientific Research, EKBMM

Marina Livadioti,

Archaeologist, EKBMM

Georgia Tavlaki,

Financial Manager of “Olkas” project and accounting support, EKBMM

Irene Paspala,

Executive Assistant, EKBMM

Contents

Salutation	17
Editor's Forward	19

Introduction / Keynote Address:

F. Karagianni: City-ports from Aegean to the Black Sea. An Overview of their Early Christian and Medieval Past	23
---	----

SESSION I:

THE CITY-PORTS. HISTORICAL APPROACHES

G. Simeonov: Harbours on the Western Black Sea Coast and the Byzantine campaigns against the Avars and Bulgarians from the 6th until the 8th century	49
A. Aibabin: Written sources on Byzantine ports in the Crimea from the fourth to seventh century	57
O. Radzykhovska: Greek sources in the scholia of the "Periplus" of Arrian by Renaissance erudite I.G. Stuckius	68
O. Ivanov: Medieval ports on the Southern Coast of the Crimean peninsula. Navigation and Urbanisation	80
Ch. Chotzakoglou: Harbors and sea-routes of the Black Sea according to Greek hagiographical texts	94

SESSION II:

CITY-PORTS

E. Stoycheva: Μεσημβρία / Nessebar: πόλη στα δυτικά παράλια του Ευξείνου Πόντου Λιμάνι - Σταθμός στους θαλάσσιους δρόμους της Ανατολής	103
L. Buzoianu: Tomis - Ville commerciale au Pont Euxin (documents épigraphiques et archéologiques)	113
T. Samoylova: Asprocastron - Monkastro - Akdja-Kermen - Akkerman - Belgorod Medieval Commercial Port in the Lower Dnestr (History and Archaeology)	123
L. Sedikova: Tauric Chersonesos. Medieval city-port	131

SESSION III:

HARBOUR INSTALLATIONS - FACILITIES. THE CASE OF THESSALONIKI

Σ. Ακριβοπούλου: Στο δρόμο για το λιμάνι Πολεοδομικά και τοπογραφικά Θεσσαλονίκης	141
--	-----

M. Λειβαδιώτη:	
Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης κατά την Ελληνορωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο	163
E. Μαρκή:	
Το Κωνσταντίνειο λιμάνι και άλλα βυζαντινά λιμάνια της Θεσσαλονίκης	174
A. Χατζηιωαννίδης, X.Π. Τσαμίσης:	
Οι λιμενικές αποθήκες της Θεσσαλονίκης Από τα δημόσια ώρεια στην αποθήκη τών βασιλικῶν κομμερκίων	187

SESSION IV:
FORTIFICATIONS

12η ΕΒΑ: Σ. Δαδάκη, Σ. Δουκατά, Ι. Ηλιάδης, Μ. Λυχούνας:	
«Από τη σκιά του Όρους περ λεβάντε είναι μίλια...» Πόλεις-κάστρα-λιμάνια στις ακτές του Βορείου Αιγαίου	211
P. Androudis:	
Deux fortifications des Gattilusi à Samothrace: Chôra et Palaiapolis	233
A. Minchev:	
Ten less investigated late antique fortresses on the Bulgarian Black Sea coast (4th - early 7th century AD)	248
I. Mania, N. Natsvlishvili:	
Littoral Fortifications in South-West Georgia	276

SESSION V:
COASTAL AREAS

Ί.Αθ. Παπάγγελος:	
Λιμάνια καί σκάλες στην Χαλκιδική κατά τούς Μέσους Χρόνους	291
A. Barnea:	
Vestiges paléochrétiens des ports de la Mer Noire de la province de Scythie. L'état actuel des recherches	316
G. Custurea, I. Nastasi:	
The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th century AD	320
C. Paraschiv-Talmațchi, G. Talmațchi:	
Considerations regarding the commercial traffic through navigation in Danube's mouths area (10th-12th centuries)	332

SESSION VI:
ARCHITECTURAL - ARCHAEOLOGICAL TESTIMONY

M. Manolova-Voykova:	
Import of Middle Byzantine Glazed Pottery to the Western Black Sea Coast: the case of two cities - Varna and Anghalos	353
D. Khoshtaria:	
The Basilica at Petra (Tsikhisdziri)	367
K. Mikeladze:	
Artifacts from Gonio and Tsikhisdziri	377

SESSION VII:

MEDIEVAL SHIPS - SHIPWRECKS**K.P. Dellaporta:**

Byzantium under the Greek seas 391

U. Kocabaş:Theodosius Harbour and Yenikapı Byzantine Shipwrecks Excavation,
İstanbul-Turkey 401**E. Türkmenoğlu:**

A Medieval Shipwreck discovered in the Theodosius Harbor: Yenikapı 27 414

T. Güler:

Construction technique of Yenikapı 20 423

K. Balayan:The "Cilicia" - functioning replica of 13th c. merchant sailing ship
of Armenian Kingdom of Cilicia 428

SESSION VIII:

SURVEYS - PROJECTS**P. Gkionis:**

Hydrographic surveys in support of archaeological port investigations 445

E. Kostic:

Limen. Cultural Ports from Aegean to the Black Sea 454

P. Adam-Veleni:

Black Sea - Unity and Diversity in the Roman Antiquity 458

J. Preiser-Kapeller:

Mapping maritime networks of Byzantium.

Aims and prospects of the project

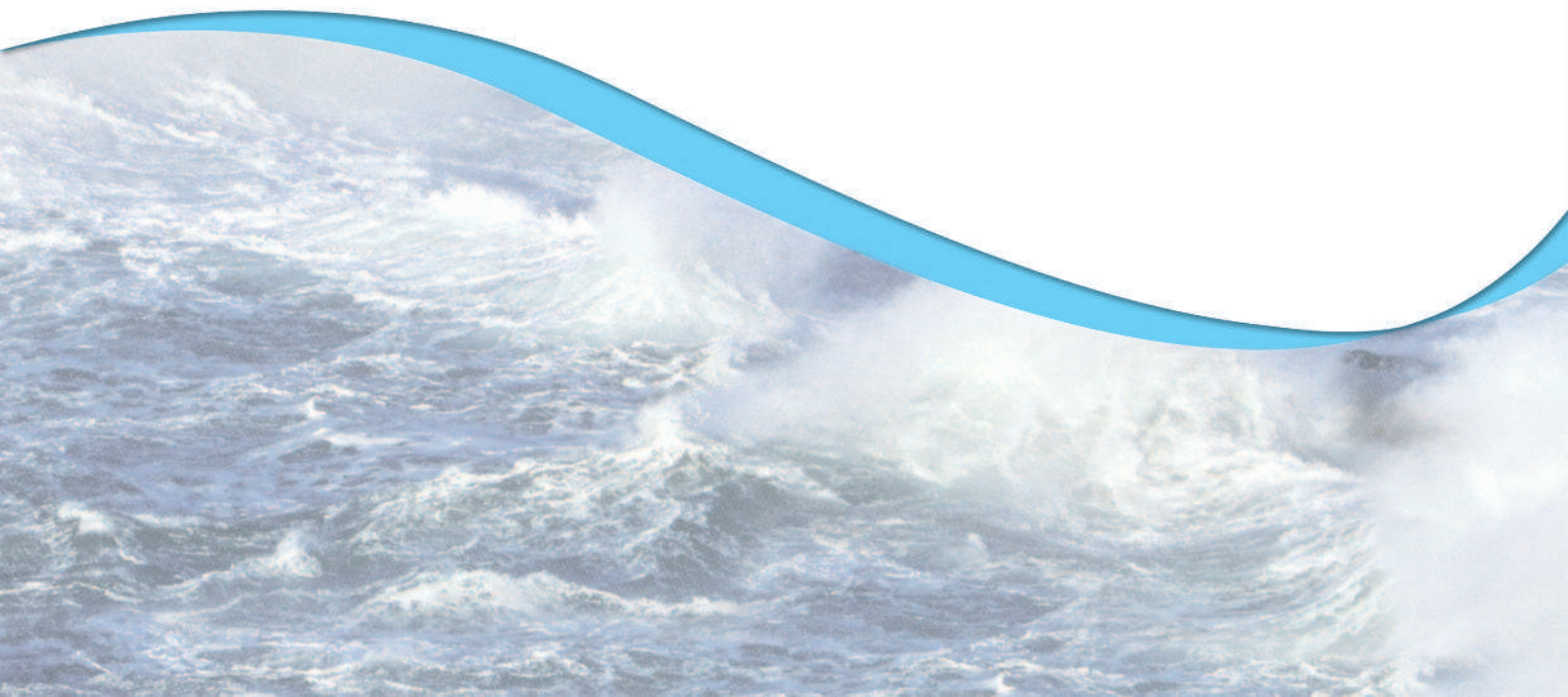
"Ports and landing places at the Balkan coasts of the Byzantine Empire" 467

Index 493

Abbreviations

AA	Archäologischer Anzeiger
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη
AM	Athenische Mitteilungen
AJA	American Journal of Archaeology
AnBoll	Analecta Bollandiana
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BF	Byzantinische Forschungen
BSA	Annual of the British School at Athens
Byz	Byzantion. Revue International des Etudes Byzantines
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ΔΒΜ	Δελτίο Βιβλικών Μελετών
DOP	Dumbarton Oaks Papers
JHS	Journal of Hellenic Studies
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JRS	Journal of Roman Studies
LCI	Lexicon der Christlichen ikonographie
ΠΑΕ	Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας
PG	Patrologiae cursus completus. Series Graeca
PL	Patrologia cursus completus, Series latina
REB	Revue des Etudes Byzantines
TM	Travaux et Memoires
VV	Vizantijskij Vremennik

SESSION III:
HARBOUR INSTALLATIONS - FACILITIES.
THE CASE OF THESSALONIKI

Οι λιμενικές αποθήκες της Θεσσαλονίκης Από τα δημόσια ώρειά στην αποθήκη τῶν βασιλικῶν κομμερκίων

Χατζηιωαννίδης Αλέξανδρος, Τσαμίσης Π. Χρήστος

«...για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το Αρχιπέλαγος,
πρέπει να το συνδέσουμε με μια μεγάλη πόλη.
Παλιά υπήρξε ζωτικός χώρος της Αθήνας...
Έπειτα, βάση της βυζαντινής θαλασσοκρατίας.
...χάρη σ' αυτό διασφαλίστηκε η επικοινωνία με τη Δύση
μέχρι να πάρει τη σκυτάλη η Βενετία.»¹

Νέα ερωτήματα εγείρουν τα ανασκαφικά δεδομένα που σχετίζονται με τη χρήση και τη λειτουργία των λιμενικών αποθηκών που αποκαλύφθηκαν στο ΝΔ τμήμα της εντός των τειχῶν Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τα τρία στωικά οικοδομήματα του συγκροτήματος που ταυτίστηκε με τα δημόσια ώρειά (*horrea*)², η θέση και η έκταση των οποίων θέτει νέες παραμέτρους για τη σημασία της πόλης ως μεταπρατικού και τροφοδοτικού κέντρου της βαλκανικής ενδοχώρας.

Τον άξονα, γύρω από τον οποίο θα κινηθεί η ιστορική ανάγνωση των ευρημάτων, και σημείο αναφοράς για τον διαχρονικό χαρακτήρα της περιοχής, όπου εντοπίζονται οι λιμενικές αποθήκες, αποτελούν οι δύο κύριες είσοδοι της πόλης: η Χρυσή Πύλη³, αφητηρία του κεντρικού *decumanus*, στα βόρεια, και ο λιμένας που φέρεται να (ανα)κατασκευάσθηκε το 322 από τον μετέπειτα μονοκράτορα Κωνσταντίνο Α' στα νότια⁴. Με ποιον τρόπο όμως συνδέονταν μεταξύ τους οι δύο κύριες εμπορικές πύλες της Θεσσαλονίκης και πώς εντάσσονταν ως σύνολο στον περιβάλλοντα αστικό χώρο; (εικ. 1)

I. Σκιαγράφιση της περιοχής του λιμένα (3ος-5ος αι.)

Η σύνδεση του λιμένα με τη Χρυσή Πύλη θα πρέπει να εξαρτηθεί άμεσα από τις σταδιακές αλλαγές που επήλθαν στον χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής. Αν και παραμένει άγνωστη η περίοδος κατασκευής και ένταξης της θριαμβικής αψίδας στον οχυρωματικό περίβολο της πόλης, φαίνεται ωστόσο ότι η ανέγερσή της στη συγκεκριμένη περιοχή, σχετίζεται μάλλον με τη γειτνίασή της με τα παρακείμενα Ιερά και την εισαγωγή της αυτοκρατορικής λατρείας στην πόλη⁵, παρά με την οχυρωματική δραστηριότητα, η οποία ήδη από τον 1ο αι. π.Χ. βρισκόταν σε ύφεση⁶.

1. Braudel 1991, 137.

2. Για την οριοθέτηση των λιμενικών αποθηκών μέσα από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκάλυψαν οι σωστικές ανασκαφές στην περιοχή, βλ. Χατζηιωαννίδης, Τσαμίσης, Δεληδημητρίου, υπό έκδοση.

3. Για τη Χρυσή Πύλη βλ. Touratsoglou 1988, 11-3. Vitti 1996, 57, 170-1 και Αλλαμανή-Σουρή 2003, 77-8.

4. Για τον κωνσταντινέιο λιμένα και την προβληματική που αναπτύχθηκε γύρω από το εάν αποτελεί εκ θεμελίων κατασκευή, βλ. Μπακιρτζής 1975, 301-16. Vitti 1996, 131-3. Malamut 2004, 135-7 ή εάν σχετίζεται με την ανακατασκευή του προϋπάρχοντος ρωμαϊκού λιμένα, βλ. Τσάρας 1983, 48-64 και Φωτιάδης 2000, 118-21. Για τον λιμένα της Θεσσαλονίκης στα αυτοκρατορικά χρόνια βλ. Νίγδελης 1995, 47, υπ. 2.

5. Για την εισαγωγή της αυτοκρατορικής λατρείας στη Θεσσαλονίκη βλ. Αλλαμανή-Σουρή 2003, 103.

6. Για τη μειωμένη οχυρωματική δραστηριότητα στην πόλη κατά τον 1ο αι. π.Χ., βλ. Αλλαμανή-Σουρή 2003, 82.

Πιθανή, επίσης, θα πρέπει να θεωρηθεί η σύνδεση της ανέγερσης της αψίδας με την αστική και εμπορική τάξη που δραστηριοποιούνταν από τα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια στις όμορες περιοχές του λιμένα και των Ιερών⁷. Η γειτνίαση άλλωστε της πύλης με τον ναό του Σέραπη⁸ και η οδική επικοινωνία των Ιερών με την αποβάθρα του λιμένα⁹ συνθέτουν ένα σαφές χωροταξικό σχήμα, που καθιστά πρόδηλο τον αστικό και εμπορικό χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής. Κάτω από αυτό το πρίσμα δεν μπορεί να αποκλεισθεί η ταύτιση των δύο μορφών που απεικονίζονται στις παραστάδες του θριαμβικού τόξου με τους Διόσκουρους, τους δίδυμους αστέρες, *θεούς σωτήρες* των ναυτικών, και η ερμηνευτική σύνδεση των παραστάσεων με την εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή¹⁰.

Ακολούθως, η απώλεια του αρχικού θριαμβικού χαρακτήρα της Χρυσής Πύλης και η ένταξή της στον οχυρωματικό και ελεγκτικό μηχανισμό της πόλης, ήδη από τα μέσα του 3ου αι.¹¹, αποτέλεσε το προοίμιο για τη σταδιακή ενσωμάτωσή της αψίδας στη νέα αστική ζώνη που άρχισε να διαμορφώνεται εκατέρωθεν των δυτικών τειχών κατά τη μεταβατική περίοδο της Τετραρχίας (293-324). Η συγκεκριμένη πολεοδομική επέκταση και ο εμπορικός χαρακτήρας της ευρύτερης περιοχής ανιχνεύεται μέσα από την ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε εκτός των τειχών εκτενές συγκρότημα κρατικών αποθηκευτικών εγκαταστάσεων πιθεώνα εκατέρωθεν του δρόμου που οδηγούσε στη Χρυσή πύλη¹², και εντός των τειχών τμήμα εμπορικού στωικού κτίσματος με άμεση πρόσβαση στον κεντρικό *decumanus* και τη Χρυσή Πύλη¹³.

Κατά την κωνσταντίνηα περίοδο (324-363), με την ανάπτυξη και διεύρυνση των λιμενικών υποδομών¹⁴, και την ανέγερση εκτενών και συγκεντρωτικών δημόσιων αποθηκών, ο κρατικός εμπορικός έλεγχος στη Θεσσαλονίκη θα παγιωθεί, συνεχίζοντας καθ' αυτόν τον τρόπο την πολιτική ενίσχυσης των υποδομών της πόλης που είχε ήδη ξεκινήσει κατά την προηγούμενη περίοδο. Άλλωστε, η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε και στην περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, με την ανακατασκευή του Προσφορίου και του Νεωρίου, των λιμένων της προκωνσταντίνειας πόλης του Βυζαντίου¹⁵.

Όσον αφορά στη θέση του τεχνητού λιμένα της Θεσσαλονίκης, η πο-

7. Για τη σχέση των ιταλικών εμπορών αστών της Θεσσαλονίκης με τα Ιερά βλ. Νίγδελης 1995, 50.
8. Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο "*Isidi et Serapi, in emporio*" (De Arch. 1.7.9). Για τον ναό του Σέραπη βλ. Vitti 1996, 50, 76, υπ. 176 και Koester 2010, 134-9. Για την καταγωγή και τη σχέση της αιγυπτιακής θεότητας με την εμπορική τάξη, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Arbulo Bayona 2006, 205-209. Για την παρουσία παραστάσεων της Ίσιδας και του Σέραπη σε λιμενικές αποθήκες (*Horrea Hadriani*) στα Μύρα της Λυκίας, μεταγενέστερο κέντρο λατρείας του αγίου Νικολάου, βλ. Çevik 2010, 57. Για τον συσχετισμό με τον άγιο Νικόλαο βλ. Horden, Purcell 2004, 565.
9. Για τη σύνδεση του λιμένα με την κάθετη οδό που οδηγούσε στα Ιερά της πόλης βλ. Φωτιάδης 2000, 118.
10. Για την προβληματική γύρω από την ταύτιση των μορφών βλ. Touratsoglou 1988, 11-3, υπ. 44, 45, όπου παρατίθεται η επιγραφή από φερόμενο επιστόλιο της Χρυσής Πύλης [*ἡ πόλις θεοῖς σωτήρῃσιν ἀνέθηκεν*: IG X 2, 1.125. Πρβλ. την επιγραφή με την απόδοση στους Διοσκούρους από τον Champlin (2011, 96-7, υπ. 69) του προσωνομίου *θεοὶ σωτήρες*, ως προστάτες των ναυτικών. Από τα χρόνια του Τιβερίου Α' (14-37), η λατρεία τους εντάσσεται στην αυτοκρατορική προπαγάνδα και ενισχύεται, αντικαθιστώντας κατά τόπους την Ίσιδα Φαρία, την προστάτιδα των λιμένων.
11. Τα πρωιμότερα κατάλοιπα της οχύρωσης που έχουν βρεθεί στην περιοχή και αποτελούν ασφαλές χρονολογικό όριο για την ενσωμάτωση της Πύλης στα τείχη της πόλης χρονολογούνται την περίοδο πριν τις πρώτες γοθθικές επιδρομές του 253 (Βελένης 1998, 48, 51, 54-5 και Rizos 2011, 451-3).
12. Για τις κρατικές αποθηκευτικές εγκαταστάσεις πιθεώνα βλ. Μακροπούλου 1995, 526-7 και Μακροπούλου, Τζεβρένη, υπό έκδοση.
13. Το στωικό κτίσμα αποκαλύφθηκε ταπεινωμένο στα θεμέλια των δημόσιων αποθηκών. (Κατζηωαννίδης, Τσαμίσης, Δεληδημητρίου, υπό έκδοση).
14. Αποδεχόμενοι την ύπαρξη λιμένα αυτοκρατορικών χρόνων στην περιοχή και ερμηνεύοντας τη γνωστή πληροφορία του Ζώσιμου ότι το 322 «*τόν ἐν ταύτῃ λιμένα τὸν πρότερον οὐκ ὄντα κατασκευάσας*» (*Ἱστορία Νέα*, II.22), δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση ο Κωνσταντίνος τον υφιστάμενο φυσικό λιμένα (*τόν ἐν ταύτῃ λιμένα*), ο οποίος αρχικά δεν ήταν τεχνητός (*τόν πρότερον οὐκ ὄντα*), να τον διεύρυνε (*κατασκευάσας*), εξοπλίζοντάς τον με νέα αποβάθρα και αποθήκες (Πρβλ. Τσάρας 1983, 50).
15. Mango 1986, 120. Για την αποβάθρα της Κωνσταντινούπολης και για τα έργα υποδομής στην πρωτεύουσα βλ. Magdalino 2000, 211-12 και Morrisson, Sodini, 2006, 336. Για τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα βλ. Asal, Eskalen, υπό έκδοση.

ρεία που ακολουθούσε, με βάση την υποθετική πορεία του μεταγενέστερου θαλάσσιου τείχους, θα πρέπει να θεωρηθεί ενδεικτικά η εξής¹⁶: το βόρειο σκέλος της αποβάθρας είχε ως αφετηρία τον νοτιοδυτικό πύργο της οχύρωσης της πόλης¹⁷. Εκτεινόμενο δυτικότερα κατά μήκος της οδού Φράγκων¹⁸, συναντούσε στη συμβολή με την οδό Λέοντος Σοφού την κάθετη οδό που συνέδεε ήδη από τα αυτοκρατορικά χρόνια τον λιμένα με την περιοχή των Ιερών¹⁹. Στη συνέχεια διαμόρφωνε πρόβολο, ακολουθώντας τεθλασμένη πορεία, για να παρακάμψει μεγάλο δημόσιο οικοδόμημα που προφανώς αποτελούσε μέρος των λιμενικών υποδομών²⁰. Ακολούθως, στην πλατεία Εμπορίου²¹ είχε αφετηρία το ανατολικό σκέλος της αποβάθρας²², το οποίο κατέληγε στον νοτιοανατολικό πύργο του λιμένα²³.

Στο συγκεκριμένο σημείο, κατά μήκος της οδού Κατούνη, θα πρέπει να τοποθετηθεί η Εκκλησιαστική Σκάλα²⁴, το τμήμα δηλαδή της αποβάθρας που ήδη από τον 5ο αι. διαχειριζόταν η εκκλησιαστική διοίκηση της Θεσσαλονίκης και διεπόταν από ειδικό καθεστώς²⁵. Τον ίδιο αιώνα, με την επικράτηση του χριστιανισμού, θα ανεγερθούν στην περιοχή ανατολικά της Εκκλησιαστικής Σκάλας οι ναοί του Αγίου Μηνά²⁶ και της *Θεοτόκου προς τῷ λιμένι*²⁷, αντικαθιστώντας τη λατρεία του Σέραπη²⁸ και της Ίσιδας Πελαγίας²⁹, των προγενέστερων προστατών των εμπορίων και ναυτικών.

16. Διευκρινίζεται ότι η αποβάθρα του λιμένα των 500μ. μήκος πρέπει αρχικά να ήταν ατείχιστη. Εικάζεται ότι οχυρώθηκε μετά τους σεισμούς του 620-630 παράλληλα με την ανέγερση του θαλάσσιου τείχους (Μπακιρτζής 1975, 325-33. Μπακιρτζής 1977. 601, υπ. 42. Odorico 2003, 136-7).
17. Για τον καλούμενο πύργο του *Αναγλύφου*, βλ. Δροσσιάννη 1963, 242-3, σχ.2 και Μαρκή 1982, 144-51. Για τον παρακείμενο ορθογώνιο πύργο ο.π. 133-42. Για την ιστορική ονομασία του πύργου του *Αναγλύφου* βλ. Τσάρας 1983, 64-74.
18. Για το τμήμα οχύρωσης επί της οδού Φράγκων 2 βλ. Κούσουλα, 2000, 750 και επί της οδού Φράγκων 12, βλ. Κανονίδης 1995, 521-2.
19. Για τη σχέση του κάθετου οδικού άξονα (*cardo*) με τη μεταγενέστερη κεντρική πύλη του λιμένα (*πύλη του Λέοντος*) βλ. Φωτιάδης 2000, 118. Για το βόρειο τμήμα της οδού, που αντιστοιχεί στην νοητή γραμμή της οδού Λέοντος Σοφού βλ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, 1970, 375 και Ρωμιοπούλου 1973, 691.
20. Για το δημόσιο οικοδόμημα και τη σχέση του με τον λιμένα, βλ. Μαρκή, Χατζηιωαννίδης 2011, 273-4.
21. Για τμήμα της οχύρωσης δυτικά της πλατείας Εμπορίου, επί της οδού Εδέσσης 2, βλ. Ρωμιοπούλου 1976, 244.
22. Για την προβληματική θέση των δύο πυλών του ανατολικού σκέλους του λιμένα (*πύλη του Γαλού, πύλη της Σκάλας*), βλ. Φωτιάδης 2000, υπ. 25 και Δημητριάδης 1983, υπ. 190-2.
23. Για τον λεγόμενο πύργο της *Αποβάθρας* βλ. Μπακιρτζής 1975, 305 και Τσάρας, 1983, 84-7.
24. Για την προβληματική γύρω από την ονομασία, τον χαρακτήρα και τη θέση της *Εκκλησιαστικής Σκάλας* βλ. Τσάρας 1983, 58-63 και Malamut 2004, 140, υπ. 68, όπου προτείνεται η θέση της εντός του κωνσταντινείου λιμένα, και Bakirtzis 2007, 94-5, όπου προτείνεται η ταύτιση της με τον γαλεριανού ανακτόρου. Πρβλ. επίσης Δημητριάδης 1983, 330, 362, υπ. 192, Χάρτης 1 και την ένδειξη *Τέμενος της Σκάλας*. Αν θεωρήσουμε την ονομασία του οθωμανικού τεμένους που βρισκόταν έξω από την πύλη της *Σκάλας*, κατάλοιπο της βυζαντινής παράδοσης για την *Εκκλησιαστική Σκάλα*, τότε λογικά αυτή θα πρέπει να εκτεινόταν εντός του τεχνητού λιμένα, κατά μήκος του ανατολικού του σκέλους και όχι στα ανατολικά τμήμα της πόλης.
25. Για την εκκλησιαστική εμπορική δραστηριότητα βλ. Kingsley, Decker 2001, 9-11. Για τις φοροαπαλλαγές βλ. Παπαγιάννη 1989, 399-401. Dagron 2000, 564-5, 577.
26. Για τον ναό του Αγίου Μηνά βλ. Mantopoulou-Panagiotopoulou 1996, 259-62.
27. Αν και η θέση του παλαιοχριστιανικού ναού της Θεοτόκου παραμένει άγνωστη, η σχέση του με τον λιμένα ερμηνεύεται μέσα από τον χαρακτηρισμό της Παναγίας ως *ἡ γὰρ λιμὴν τοῖς χειμαζομένοις* (Ιωάννης ο Χρυσόστομος, «Ἐπαινος εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον», PG 61, 719, 38). Για σχολιασμό της μαρτυρίας του ναού μέσα από τα Θαύματα του αγίου Δημητρίου, βλ. Μπακιρτζής, Σιδέρης 1997, 240 [184]. Πρβλ. Walter 2003, 183-4, όπου παρατίθενται παραδείγματα ναών, αφιερωμένων στον άγιο Μηνά, από την Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, ομοίως πλησίον του λιμένα, τη Ρώμη και την Abu Mena.
28. Για τη μετάβαση από τη λατρεία του Σέραπη στη λατρεία του αγίου Μηνά στην Αλεξάνδρεια του 4ου αι. βλ. Haas 2006, 213-214. Πρβλ. Bakirtzis 2010, 403 για τον συσχετισμό των ιαματικών ιδιοτήτων του Σέραπη με τις αντίστοιχες του αγίου Δημητρίου. Για την επιβίωση της λατρείας της Ίσιδος και του Σέραπη έως τις αρχές του 4ου αι. βλ. Bagnall 1993, 264, 270. Για τη λατρεία του αγίου Μηνά στην παλαιοχριστιανική Αίγυπτο και τη σχέση της με τις αιγυπτιακές θεότητες, καθώς και για τη σχέση των θαυμάτων του αγίου με το θαλάσσιο εμπόριο βλ. Wilber 1940, 91, 103. Για τη σχέση του αγίου με τους προσκυνητές, βλ. Anderson 2004, 80.
29. Για τη λατρεία της Ίσιδας Πελαγίας στη Θεσσαλονίκη βλ. Blanchaud 1984, 710-1. Για την εικονογραφική εξέλιξη του τύπου βλ. BrunEAU 1974, 351-2. Για την επιβίωση της τελευταίας προσφοράς ομοιώματος πλοίου στην Ίσιδα (*Isidis navigiium*) έως τον 6ο αι. βλ. Reeder-Williams 1985, 111. Το συγκεκριμένο τελετουργικό ίσως σχετίζεται με το κολοσσαίο σύμπλεγμα γυναικείας μορφής και ομοιώματος πλώρης που φέρεται από περιηγητές ότι κοσμούσε τον πύργο της Ληταίας Πύλης (Touratsoglou 1988, 10). Για τη μετάβαση από τη λατρεία της Ίσιδας στη λατρεία της Θεοτόκου βλ. Mathews, Muller 2005, 8-9.

Εφεξής, η περιοχή του λιμένα δεν θα αποτελεί το πεδίο δράσης αποκλειστικά των ρωμαίων ανεξάρτητων αστώνπραματευτών (*negotiatores*), εμπόρων (*mercatores*) και ναυκλήρων (*navicularii*)³⁰. Οι κρατικοί και θρησκευτικοί αξιωματούχοι, απεσταλμένοι της Νέας και Παλαιάς Ρώμης θα αναλάβουν πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στη σκηνή του λιμένα³¹. Αυτοί θα αποτελέσουν μαζί με τους ταξιδιώτες-προσκυνητές³² τους φορείς των νέων κοινωνικών αντιλήψεων, που θα επικρατήσουν κατά τη μετάβαση της Θεσσαλονίκης από ελεύθερο αστικό κέντρο της ρωμαϊκής κοινοπολιτείας στο σημαντικότερο τμήμα του τροφοδοτικού δικτύου της βαλκανικής ενδοχώρας, γρανάζι της κρατικής μηχανής με έδρα την Κωνσταντινούπολη³³.

II. Τὰ δημόσια ὄρειά (4ος-7ος αι.)

Συγκεκριμένα, η ανασύνθεση των ανασκαφικών δεδομένων της ευρύτερης περιοχής μεταξύ της Χρυσής Πύλης και του λιμένα αποκαλύπτει μεγάλο δημόσιο αποθηκευτικό συγκρότημα, το οποίο σώζεται τμηματικά κατά 88μ. μήκος και 62μ. πλάτος³⁴. Οι δε ακέραιες διαστάσεις του υπολογίζονται στα 180μ. μήκος και 95μ. πλάτος, καλύπτοντας έκταση δύο οικοδομικών νησίδων του πολεοδομικού καννάβου³⁵. Ο προσανατολισμός του στον άξονα Β-Ν είναι τέτοιος, ώστε να έχει από βορρά άμεση επικοινωνία με τη Χρυσή Πύλη και από νότο άμεση πρόσβαση στην αποβάθρα του λιμένα. Το συγκρότημα συνθέτουν τρία επιμέρους ισομεγέθη στωικά οικοδομήματα³⁶, η συμμετρική διάταξη των οποίων υποδηλώνει ότι σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν κατά την ίδια περίοδο (εικ. 2: I-II-III). Βάσει των ευρημάτων αυτή τοποθετείται μετά την ανακατασκευή του λιμένα το 322 και πιθανώς στα μέσα του 4ου αι.³⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη τα διαθέσιμα ανασκαφικά στοιχεία που αφορούν στο δυτικότερο εκ των τριών οικοδομημάτων³⁸, προκύπτει ότι τα μεταξύ τους όρια είναι σαφή, καθώς τόσο από ανατολικά όσο και από δυτικά διαχωρίζονται με ισχυρή τοιχοποιία με αντηρίδες (εικ. 3). Το διάκενο μεταξύ των τριών κτισμάτων, πλάτους 3,50μ., χρησιμοποιήθηκε εξίσου ως χώρος αποθήκευσης, όπως αποδεικνύει ο ακέραιος αμφορέας LR2 που εντοπίστηκε σε παλαιότερη ανασκαφή μεταξύ του δυτικού και του κεντρικού κτίσματος³⁹.

Κάθε επιμέρους οικοδόμημα διαθέτει έξι παράλληλες στοές, πλάτους περί τα 4μ., οι οποίες ορίζονται από πέντε ενδιάμεσες πεσοστοιχίες. Εξ αυτών, η μία κατέχει κεντρική θέση, ενώ εκατέρωθεν της αναπτύσσονται οι δύο εσωτερικές και οι δύο ακραίες (εικ. 4). Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κτισμένοι κατά το μεικτό σύστημα με τέσσερις σειρές πλίνθων, οι στυλοβάτες είναι λι-

30. *Navicularii et mercatores olearii, qui magnam partem patrimonii ei rei contulerunt, intra quinquennium muneris publici vacationem habent. (Dig. 50.4.5, Scaevola 1 reg.)*

31. Για την εμπορική δραστηριότητα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων της Θεσσαλονίκης βλ. Trombley 2001, 165-6.

32. Για τη σχέση των προσκυνηματικών δρόμων με το εμπόριο βλ. Αγγελίδη 1989, 677-9.

33. Dagron 2000, 606. Kingsley, Decker 2001, 3.

34. Σχετικά ο Βιτρούβιος (*De Arch.*, V.XII) αναφέρει ότι περί του λιμένα *porticus sive navalia sunt facienda sive ex porticibus aditus ad emporia*. Για την ακριβή ερμηνεία των όρων «*ἐμπόριον/emporium*» (τόπος ἐμπορικός παρά τήν θάλασσαν) και «*ἐμπόρια/emporía*» (τά ἐμπορεύματα) βλ. Liddell, Scott 1997.

35. Πρβλ. τις διαστάσεις (167x146μ.) της αντίστοιχης αποθήκης της Ρώμης (*Horrea Galbana*), όπου αποθηκεύονταν ομοίως λάδι και κρασί (Mundell-Mango 2000, 193).

36. Πρβλ. τα πρωιμότερα στωικά οικοδομήματα από το *Piccolo Mercato* στην Όστια (Rickman 1971, 17-8) και από τη ρωμαϊκή Αγορά στη Μαρόνεια (Κοκκοτάκη 2005, 13-4).

37. Στο β' μισό του 4ου αι. χρονολογούνται επίσης οι λιμενικές αποθήκες της Κωνσταντινούπολης (Mango 1986, 121).

38. Χατζηιωαννίδης, Τσαμίσης, Δεληδημητρίου [υπό έκδοση].

39. Μεταξύ των εξωτερικών τοίχων του οικοδομήματος I και II, όπου εντοπίστηκε ο αμφορέας, δεν βρέθηκαν ίχνη δαπέδου (Κανονίδης 1996, 494, πιν. 138α).

θόκτιστοι, ενώ οι πεσσοί όλων των πεσσοστοιχίων είναι ολόπλινθοι (εικ. 5). Γενικότερα, στον τρόπο δόμησής τους εντοπίζονται παράλληλα του 4ου-5ου αι. από την κωνσταντινεία και θεοδοσιανή φάση των παρακείμενων δυτικών τειχών⁴⁰ και την πεντάκλιτη βασιλική στην πλατεία Αγ. Σοφίας⁴¹, ενώ διακρίνονται και εκτενείς επεμβάσεις που ομοιάζουν με χαρακτηριστικά του 5ου-6ου αι. από το γαλεριανό συγκρότημα⁴². Ομοίως, βελτιωτικές επεμβάσεις επί Θεοδοσίου Α΄ ανιχνεύονται στις πηγές για τις αποθήκες της Κωνσταντινούπολης⁴³.

Η θέση και το σχήμα του κάθε πεσσού μαρτυρά το φέρον σύστημα κάλυψης του συγκροτήματος. Συνάλληλα πλινθόκτιστα τόξα αντιστοιχούσαν στις κεραίες των σταυρόσχημων πεσσών, μεταφέροντας το βάρος της κάλυψης από την κεντρική πεσσοστοιχία εκατέρωθεν προς τις εσωτερικές και από εκεί στις ακραίες πεσσοστοιχίες και στους δύο εξωτερικούς τοίχους (εικ. 6). Ακέραια κρημνίσματα τόξων αποκαλύφθηκαν *in situ* εντός του στρώματος καταστροφής. Το μεγάλο πλάτος των εξωτερικών τοίχων (1.10μ.), των τοξοστοιχιών (0.90μ.) και των στυλοβατών (1.60μ.) που φέρουν τους πεσσούς καθιστά βάσιμη την υπόθεση πως το συγκρότημα διέθετε τουλάχιστον έναν επιπλέον όροφο⁴⁴. Εκεί πιθανώς να στεγάζονταν οι διοικητικές υπηρεσίες των αποθηκών, έδρα αρχικά του *comes commerciorum per Illyricum* και κατόπιν του *βασιλικού κομμερκιάρου αποθήκης Θεσσαλονίκης*⁴⁵, ενώ οι καμαροσκεπείς ισόγειες στοές θα στέγαζαν τα προς έλεγχο και αποθήκευση εμπορεύματα.

Από τις επιχώσεις που αντιστοιχούν στη χρήση του δυτικού οικοδομήματος των αποθηκών, πριν αυτές ανακατασκευασθούν κατά τον 7ο ή 8ο αι., συλλέχθηκε σημαντική ποσότητα κεραμικής 5ου-7ου αι. από αμφορείς, κυρίως τύπου LRA 1 και LRA 2⁴⁶ (εικ. 7). Εξ αυτών ορισμένοι έφεραν εγχάρακτες ή γραπτές επιγραφές με ερυθρό χρώμα⁴⁷. Ενδεικτικά αναφέρεται η εγχάρακτη επιγραφή με τα γράμματα ΠΡ, η οποία εντοπίστηκε σε τρία παραδείγματα και βρίσκει παράλληλα σε αντίστοιχες επιγραφές του 7ου αι. από το ναυάγιο του Yassi Ada⁴⁸ και την Τορώνη⁴⁹, καθώς και η γραπτή επιγραφή με τον ευχετικό χαρακτηρισμό *ευπλ(ο)ούν*. Επίσης, βρέθηκαν ενδείξεις που σχετίζονται με το καθαρό βάρος του εκάστοτε προϊόντος⁵⁰, με τη μικρότερη ποσότητα να αντιστοιχεί στους 23 (ΚΓ) ξέστες⁵¹ (*sextarii*) κρασιού ή λαδιού που μετέφερε ο συγκεκριμένος LRA 1 και με τη μεγαλύτερη στους 70 (Ο) ξέστες⁵²

40. Βελήνης 1998, 101, εικ. 78-79.

41. Μέντζος 1981, 218-9. Theocharidou 1988, 10-3.

42. Για παράλληλα που χρονολογούνται τον 5ο και 6ο αι. βλ. Mentzos 2010, 338-41.

43. Dagron 2000, 107, υπ. 46.

44. Αντίστοιχη αναπαράσταση προτείνεται από τον Hurst (2010, 56) για το στωικό οικοδόμημα του εμπορικού λιμένα της Καρθαγένης, όπου τοποθετεί ο Προκόπιος τη *Μαρίτιμον Αγοράν*.

45. Το αξίωμα του *comes commerciorum* συνδέθηκε αρχικά με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού. Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο φαίνεται να αποκτά περισσότερες αρμοδιότητες, οι οποίες θα αποκρυσταλλωθούν τον 7ο και 8ο αι. υπό τον τίτλο του *βασιλικού* ή *γενικού κομμερκιάρου* (Haldon 2001, 8-9, 12-3).

46. Για πρώιμους τύπους LRA 1 βλ. Opařt 2010a, 1015-22. Για ύστερους τύπους LRA1 βλ. Ferrazzoli & Ricci 2010, 818-9. Για τη χρήση του τύπου LRA 2, η οποία σχετίζεται με τον στρατιωτικό χαρακτήρα των αποθηκών και τη στρατηγική θέση της Θεσσαλονίκης ως πρωτεύουσας του Ανατολικού Ιλλυρικού βλ. Karagiorgou 2001a, 130, 154. Για μεταγενέστερους τύπους βλ. Arthur 1989, 81-9. Για αναλυτικότερη βιβλιογραφία βλ. Διαμάντη 2010, κεφ. 4.5.

47. Για ενεπίγραφους LRA 1 από την ανατολική Μεσόγειο βλ. Carboni 2010, 418-9, 423 και Opařt 2010b, 114-5.

48. Bass, van Doornick 1982, 161-2. Για την ερμηνεία της ένδειξης ΠΡ ως πρ(εσβυτερος) βλ. van Doornick 1989, 250-2.

49. Papadopoulos 2001, 632, Fig.150, No 14.109

50. Για την ογκομέτρηση λαδιού και κρασιού στη ρωμαϊκή περίοδο, όπου βιβλιογραφία βλ. De Sena 2005, υπ. 19 και Διαμάντη 2010, 63. Για επιγραφές από την επαρχία της Σκυθίας, όπου αναφέρεται το καθαρό βάρος των αμφορέων βλ. Radulescu 1973, 202-203 και 1976, pl.VII 3. Για επιγραφικά παράλληλα από εμπορικές σφραγίδες με ενδείξεις όγκου βλ. Papadopoulos 2001, 628, 632.

51. 12,557 ή 13,110 λίτρα.

52. 38,220 ή 39,900 λίτρα.

ενός πιθανού LRA 2. Αξιόλογες είναι και οι ενδείξεις ονομάτων, όπως το μονόγραμμα με σταυρό, το οποίο πιθανώς ανήκει σε κάποιον διοικητικό ή εκκλησιαστικό αξιωματούχο⁵³ (εικ. 8).

Με πιθανή εκκλησιαστική εμπορική δραστηριότητα σχετίζεται επίσης και το θραύσμα αρτοσφραγίδας ευλογίας με την επιγραφή *ΛΑΕ*, η παρουσία της οποίας στο στρώμα χρήσης των αποθηκών συνδέεται ίσως με τη λειτουργία του παρακείμενου εκτός των τειχών μονόχωρου ναού που εντοπίστηκε επί των ερείπων ενός προγενέστερου κρατικού πιθεώνα⁵⁴. Η άμεση γειτνίαση του ναού με τη Χρυσή Πύλη και τις λιμενικές αποθήκες, η επανάχρηση μέρους των αποθηκευτικών εγκαταστάσεων του πιθεώνα, καθώς και ο εντοπισμός μεγάλης ποσότητας αμφορέων και ευλογιών στον περιβάλλοντα χώρο του ναού επιβεβαιώνουν τον εμπορικό του χαρακτήρα και τη λειτουργική του εξάρτηση από τον λιμένα, από όπου θα διέρχονταν οι προσκυνητές⁵⁵.

Τέλος, ειδικό ενδιαφέρον ως εύρημα παρουσιάζουν οι ενσφράγιστες πλίνθοι, καθώς αποτελούν δομικό στοιχείο των αποθηκών και συνηγορούν στη χρονολόγησή τους. Ανάμεσα στα σφραγίσματα απαντώνται: μεμονωμένα γράμματα (*Ψ, Ι, Α, Δ, Υ, Ε*), σχηματική απεικόνιση ιχθύος, σταυρός εντός τετραγώνου, αστέρες, καθώς και η σύντμηση (+*ΕΝ+*), της οποίας η χρήση σε πλίνθους τοποθετείται στον 4ο και 5ο αι.⁵⁶. Την ανασκαφική εικόνα συμπληρώνουν πήλινα διάτρητα αποστρογγυλευμένα σταθμά διαφόρων μεγεθών, καρφιά, καθώς και ένας ικανός αριθμός χάλκινων νομισμάτων, εκ των οποίων τα περισσότερα αποτελούν μικρές υποδιαίρεσεις των αυτοκρατόρων Ονωρίου και Αρκαδίου (393-423), ενώ ορισμένα είναι κοπές των διαδόχων του Κωνσταντίνου Α' (337-361).

Η έλλειψη ανασκαφικών στοιχείων για τα δύο από τα τρία οικοδομήματα των *δημοσίων ώρειών* καθιστούν υποθετική κάθε ερμηνευτική προσέγγιση για την ειδικότερη χρήση τους ως οργανικού συνόλου. Λαμβάνοντας όμως υπόψη ότι εκ των έξι αποθηκών της Κωνσταντινούπολης η μία στέγαζε αποκλειστικά ελαιόλαδο και κρασί (*horrea olearia*), ενώ οι υπόλοιπες σιτηρά⁵⁷, φαίνεται λογικό η Θεσσαλονίκη να διέθετε τουλάχιστον μία αποθήκη λαδιού/κρασιού, η οποία ταυτίζεται με το ανασκαμμένο δυτικό οικοδόμημα (εικ. 1: I) και δύο σιταποθήκες, οι οποίες θα αντιστοιχούν στα δύο τεκμαιρόμενα κτίσματα (εικ. 1: II, III). Την παραπάνω υπόθεση ενισχύει η ταύτιση μεγάλου μέρους των αμφορέων που περισυλλέχθηκε από το δυτικότερο εκ των τριών οικοδομημάτων και ανήκει σε συντριπτικό ποσοστό στους κατεξοχήν τύπους που προορίζονταν για κρασί και λάδι, τον LRA 1 και 2.

Επιπλέον, η άμεση επικοινωνία των *δημοσίων ώρειών*, μέσω της Χρυσής Πύλης, με τις παρακείμενες εγκαταστάσεις πιθεώνα φανερώνει την πιθανή αλληλεξάρτηση που υπήρχε μεταξύ τους και τον διακριτό ρόλο που τους είχε επιφορτίσει η κρατική μηχανή, καθώς θα εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους τομείς στο μεταπρατικό και τροφοδοτικό δίκτυο⁵⁸. Ως εκ τούτου, η βραχύβια

53. Πρβλ. την επιγραφή (εικ.8α) με Διαμάντη 2010, 93, 541, Σχ. 137, α/α 611-1402. Για επιγραφικά παράλληλα με μονόγραμμα και σταυρό βλ. Adamschek 1979, 117-8, pl. 29-31 και van Doornick 1989, 250-2. Για παράλληλα μονογράμματα από unguentaria 6ου-7ου αι., βλ. Hayes 1971, 244 και Degeest 1993, 183-90.

54. Ο πιθεώνας ήταν σε χρήση καθόλον τον 4ο αι., πριν ανεγερθεί ο μικρός μονόχωρος ναός τον 5ο αι. (Μακροπούλου, Τζεβρένη, υπό έκδοση).

55. Για παράλληλα αρτοσφραγίδων και πήλινων ευλογιών 5ου-6ου αι. που συνδέονται με εκκλησιαστική εμπορική δραστηριότητα βλ. Μπούσκαρη 2010, 277-8.

56. Για την ερμηνεία της ένδειξης +*ΕΝ+* σε ενσφράγιστες πλίνθους ως σύντμησης του όρου *ένδικτιών* βλ. Αθανασίου, Μάλαμα, Μίτζα, Σαραντίδου 2008, 299-317 και Papanikola-Bakirtzi 2010, 265-9. Αντίθετα ο Rizos (2011, 456-7) την ερμηνεύει ως σύντμηση κύριου ονόματος.

57. Για τις αποθήκες της Πρωτεύουσας βλ. Mundell-Mango 2000, 193-4.

58. Για παράλληλα ευρήματα συνύπαρξης ώρειών (*horrea*) και πιθεώνα (*dolia*) από την Caesaria Maritima της Παλαιστίνης και τη χρήση τους βλ. Patrich 2011, 227-35.

αποθήκευση για τον έλεγχο και τη φορολόγηση των εμπορευμάτων πιθανώς να επιτελείτο στα εντός των τειχών *ώρεία* κοντά στο λιμάνι, ενώ παράλληλα στις εκτός των τειχών κρατικές εγκαταστάσεις του πιθεώνα -προτού αυτός ταπεινωθεί τον 5ο αι. για την ανέγερση του μονόχωρου ναού- ενδέχεται να στεγάζονταν τα προς μεταποίηση και μεταφορά προϊόντα⁵⁹. Αυτά κατόπιν θα διαχέονταν ανά την ενδοχώρα μέσω των χερσαίων και πλωτών οδών, αφού μεταγγίζονταν σε καταλληλότερα μεταφορικά δοχεία, ενώ οι κενοί αμφορείς, ακατάλληλοι για χερσαία μεταφορά, θα αποθηκεύονταν, θα απορρίπτονταν ή θα επέστρεφαν κενοί (;) στον τόπο προέλευσής τους⁶⁰.

Συμπερασματικά, η κατασκευή και η μεγάλη έκταση που καταλάμβαναν οι δημόσιες αποθήκες σχετίζεται άμεσα με τη δημιουργία της νέας Υπαρχίας Ιλλυρικού (*Praefectura praetorio Illyrici*) που ανάγεται στα χρόνια του Κωνσταντίνου Α' (324-337) και με την επιλογή της Θεσσαλονίκης ως μίας εκ των τεσσάρων εδρών κατασκευής οπλισμού της Υπαρχίας⁶¹. Επί μονοκρατορίας του συνεχίζονται οι διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και η οικοδομική δραστηριότητα που άρχισε να αναπτύσσεται επί Γαλερίου, ενισχύοντας τη γεωπολιτική θέση της πόλης, η οποία εδραιώνεται με την επιλογή της ως πρωτεύουσας της νεοσυσταθείσας *Διοίκησης Μακεδονίας*⁶². Η θέση της άλλωστε το ευνοούσε, όντας στο σταυροδρόμι του άξονα Α-Δ, μεταξύ της Νέας και Παλαιάς Ρώμης, και του άξονα Β-Ν, μεταξύ του βαλκανικού και αιγαιακού χώρου⁶³. Ο δημόσιος χαρακτήρας και η υπαγωγή των αποθηκών σε κρατικό έλεγχο με σκοπό τη στρατιωτική τροφοδοσία (*annona militaris*) της βαλκανικής έθετε επίσης τέλος στην αυτονομία της Θεσσαλονίκης ως *ελεύθερης πόλης (civitas libera)*, όπως αυτή είχε θεσμοθετηθεί στα αυτοκρατορικά χρόνια⁶⁴. Η εξάρτησή της πλέον από τις πολιτικές επιλογές της νέας πρωτεύουσας και τις συνεχείς διοικητικές μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στο Ιλλυρικό είναι εμφανής και παγιώνεται με την ανέγερση των νέων κρατικών λιμενικών εγκαταστάσεων.

Παράλληλα, με την ανακατασκευή του λιμένα και την επέκταση των υποδομών του, η πόλη καθίσταται σταθμός στο δίκτυο τροφοδοσίας της βαλκανικής ενδοχώρας, συνδέοντας μέσω των υδάτινων και χερσαίων οδών το Σίρμιο, την έδρα του Υπάρχου του Ιλλυρικού, με τις νοτιότερες διοικήσεις και επαρχίες που υπάγονταν στη δικαιοδοσία του⁶⁵. Μετά το 441 και την κατάληψη του Σιρμίου από τους Ούνους, η στρατιωτική και εκκλησιαστική θέση της Θεσσαλονίκης αναβαθμίζεται, λόγω της θέσης της ως νέας πρωτεύου-

59. Για τη χρήση αμφορέων και πήθων κατά τις εμπορικές συναλλαγές ενδεικτική είναι η άποψη του Πρόκολου, νομικού του 1ου αι.: "*vinum enim in amphoras et cados hac mente diffundimus, ut in his sit, donec usus causa probetur, et scilicet id vendimus cum his amphoris et cadis: in dolia autem alia mente coicimus, scilicet ut ex his postea vel in amphoras et cados diffundamus vel sine ipsis doliis veneat*" (Dig. 33.6.15, Proculus 2, epist.).

60. Για τη μετάγγιση των εμπορευμάτων σε άλλα μεταφορικά δοχεία, κατάλληλα για χερσαία μεταφορά, και την χρήση των κενών αμφορέων βλ. Gómez Iglesias 2010, 64. Κενοί αμφορείς ενδέχεται να μεταφέρονταν στο πλοίο του ναυαγίου του Yasi Ada (van Doornick 1989, 250-2).

61. Για την *Fabrica infrascraiae Thessalonicensis* βλ. Δρακούλης 2013, 24, υπ.39, όπου βιβλιογραφία. Για τη λειτουργία του συστήματος βλ. Κόλιας 1989, 466-8.

62. Με τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού η Θεσσαλονίκη άνηκε στην ευρύτερη Διοίκηση Μοισίας *με πρωτεύουσα τη Σερδική. Μεταξύ των ετών 319-327, περίοδος ανάπτυξης του λιμένα, η πόλη ισχυροποιείται και ορίζεται πρωτεύουσα της νεοσυσταθείσας Διοίκησης Μακεδονίας* (Κωνσταντακοπούλου 1984, 39-40).

63. Για τις εμπορικές σχέσεις στη βαλκανική ενδοχώρα και την πολιτική που ακολουθήθηκε από τα χρόνια της Τετραρχίας έως τον Ιουστινιανό βλ. Πατούρα 1983, 333-7.

64. Για τις θεσμικές αλλαγές στη Θεσσαλονίκη τον 4ο αι. βλ. Μέντζος 2006, 36-7.

65. Για την Υπαρχία Ιλλυρικού, τη Διοίκηση Μακεδονίας και τη βαθμιαία ενίσχυση του γεωπολιτικού ρόλου της Θεσσαλονίκης, από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης έως και τη δημιουργία της *Quaestura Exercitus* βλ. Κωνσταντακοπούλου 1984, 40-7 και Γκουτζιουκώστας, Μονιάρος 2009.

σας της κατά πολύ συρρικνωμένης Υπαρχίας Ιλλυρικού, εξαρτώμενη διοικητικά από την Κωνσταντινούπολη και εκκλησιαστικά από τη Ρώμη⁶⁶.

Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο η περαιτέρω ενίσχυση των υδάτινων και χερσαίων οδών για την ομαλή τροφοδοσία της ενδοχώρας εντάσσει τη Θεσσαλονίκη σε ένα ευρύτερο δίκτυο της κρατικής τροφοδοσίας, που περιελάμβανε τις παραδουνάβιες επαρχίες και τη νοτιοανατολική Μεσόγειο. Ο έλεγχος των υδάτινων οδών στα περὶχωρα της Θεσσαλονίκης θα ενισχυθεί με την κατασκευή φρουρίων, όπως το *Ἀρτεμίσιον*, στις εκβολές του Εχέδωρου ποταμού⁶⁷, ενώ στον Δούναβη με οχυρώματα που μετατρέπονται σε πόλεις με αποκλειστικό στρατιωτικό και θρησκευτικό χαρακτήρα⁶⁸. Μέσα στο ίδιο στρατηγικό πλαίσιο, η ταυτόχρονη ίδρυση το 536 της διοικητικής μονάδας *Quaestura Exercitus*⁶⁹ καθιστά την πόλη σύνδεσμο, μέσω του αιγαιακού χώρου, μεταξύ της βαλκανικής χερσονήσου και των ελαιο/οινοπαραγωγικών κέντρων της Κιλικίας και Αντιοχείας. Παρόλο που η Θεσσαλονίκη δεν ανήκε στη συγκεκριμένη διοικητική και στρατιωτική μονάδα, μεγάλο μέρος των αμφορέων που εντοπίστηκαν στις λιμενικές αποθήκες της βρίσκουν κεραμικά παράλληλα που προέρχονται από τα συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής του αιγαιακού χώρου, επιβεβαιώνοντας τον επικουρικό, αλλά σημαντικό ρόλο που της είχε επιδοθεί στη δομή της *Quaestura*⁷⁰.

III. Η αποθήκη των βασιλικών κομμερκίων (7ος-10ος αι.)

Κατά τον 7ο ή 8ο αι., ίσως με αφορμή τις πρώτες σλαβικές επιδρομές και τους σεισμούς του 620-630, ο αρχικός πυρήνας των αποθηκών υπόκειται σε εκτενείς επισκευές και προσθήκες, όπως μαρτυρούν οι λασπόκτιστες τοιχοποιίες που αποκαλύφθηκαν κυρίως στο ανατολικό και βόρειο τμήμα του δυτικού οικοδομήματος. Κατά την αναδιαμόρφωση των χώρων οι στοές επιμερίζονται και πληρώνονται έως τη νέα επιφάνεια χρήσης με οικοδομικό υλικό και μεγάλη ποσότητα οστράκων που προήλθε από την προγενέστερη χρήση των αποθηκών. Παράλληλα, οι χώροι εξυγιαίνονται, για να τοποθετηθούν τα ανακατασκευασμένα δάπεδα που υπερυψώνονται ελαφρώς. Πλέον, ο δρομικός χαρακτήρας του οικοδομήματος έχει πια απολεσθεί (εικ. 9).

Ανάμεσα στα θραύσματα αμφορέων που εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής των χώρων, εντοπίζονται κυρίως επιβιώσεις LRA1⁷¹ και πιθανές παραλλαγές του σφαιρικού αιγαιακού τύπου⁷². Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ένα *μαγαρικό* 9ου-10ου αι.⁷³, καθώς και λίγα όστρακα εφυσωμένων αγγείων από λευκό πηλό της ίδιας περιόδου⁷⁴ (εικ. 10). Οι αποσπασματικές επιγραφές

66. Ήδη από το 441 η Υπαρχία Ιλλυρικού αποτελείται μόνο από δύο Διοικήσεις, της Μακεδονίας και της Δακίας. Για το θέμα και το συσχετισμό του με το θεσμό του Βικαρίου Θεσσαλονίκης βλ. Κωνσταντακόπουλου 1984, 83, 168-9.

67. Μέντζος 2006, 51.

68. Saradi 2006, 75. Karagiorgou 2001b, 207-8.

69. Για τα αίτια ίδρυσης και τον ρόλο της συγκεκριμένης διοικητικής περιφέρειας, που περιελάμβανε τις επαρχίες Μικράς Σκυθίας, Κάτω Μοισίας, Κυκλάδων, Καρίας και Κύπρου βλ. Γκουτζιουκώστας, Μονίαρος 2009.

70. Για τα κέντρα παραγωγής αμφορέων στις επαρχίες της *Quaestura Exercitus* και αντίστοιχη βιβλιογραφία βλ. Pieri 2007, 611-25. Για την στρατιωτική τροφοδοσία (*annonna militaris*) στα Βαλκάνια βλ. Karagiorgou 2001a, 132-49. Για το δίκτυο της ανώννας βλ. Morrisson 2007, 301-2. Για τις εμπορικές παραμέτρους της στρατιωτικής τροφοδοσίας βλ. Διαμαντή 2010, 149, υπ. 22.

71. Για επιβιώσεις LRA1 κατά τον 8ο και 9ο αι. βλ. Sanders 2003, 39-40. Vroom 2004, 294-5. Armstrong 2009, 160-4.

72. Για τον τύπο του βυζαντινού σφαιρικού αμφορέα βλ. Poulou-Papadimitriou, Didioumi 2010, 743-4. Για παράλληλα βλ. Hayes 1992, 73, 180, fig. 60.22 (Type 48;).

73. Μπακιρτζής 1989, 74-81.

74. Το πρωιμότερο δείγμα ανήκει στην ομάδα Glazed White Ware II του Hayes (1992, 18). Για δείγματα από τη Θεσσαλονίκη βλ. Κανονίδης 2003, 72-6. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 48.

που φέρουν οι αμφορείς βρίσκουν παράλληλα στα αντίστοιχα ευρήματα από το ναυάγιο του *Serçe Limani*⁷⁵. Βάσει των λίγων νομισμάτων, εκ των οποίων τα υστερότερα ένας φόλλις Θεοφίλου (κοπής 830/831) και ένας Βασιλείου Α' (κοπής 870-879), οι συγκεκριμένοι χώροι των αποθηκών της Θεσσαλονίκης θα πρέπει να ήταν σε χρήση τουλάχιστον έως τις αρχές του 10ου αι.⁷⁶.

Γενικότερα, ο επιμερισμός των στοών των αποθηκών πρέπει να συσχετισθεί με τον μικρότερο, αλλά σημαντικό αριθμό αμφορέων και νομισμάτων που εντοπίστηκαν στα αντίστοιχα στρώματα⁷⁷. Το ενδεχόμενο η συγκεκριμένη ανασκαφική μαρτυρία να μην υποδηλώνει τη σταδιακή μείωση της εμπορικής δραστηριότητας κατά τον 8ο και 9ο αιώνα, αλλά τον μετασχηματισμό και την προσαρμογή της τοπικής κοινωνίας στα νέα γεωπολιτικά δεδομένα είναι προς διερεύνηση. Ο συσχετισμός με τον αραβικό παράγοντα στο Αιγαίο, ως επακόλουθο της απώλειας της Αιγύπτου το 642 και την αυξανόμενη βουλγαρική παρουσία στη βαλκανική ενδοχώρα ίσως μπορεί να φωτίσει μερικές πτυχές του ζητήματος⁷⁸. Ομοίως, καθοριστική είναι η επίδραση της ίδρυσης των Θεμάτων στην εμπορική δραστηριότητα και «η μετεξέλιξη του θεματικού στρατού σε ακμάζουσα κοινωνική τάξη»⁷⁹.

Με τον θεματικό στρατό συνδέεται επίσης η αύξηση της ανταλλακτικής οικονομίας που συντελείται υπό τον κρατικό έλεγχο κατά τον 7ο και 8ο αι., με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης προγενέστερων κοπών⁸⁰, αλλά και την ανάγκη αποθήκευσης των ανταλλασσόμενων προϊόντων⁸¹. Άλλωστε ήδη από τα μέσα του 7ου αι. η τοπική παραγωγή νομισμάτων είχε διακοπεί, με το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης να παραμένει ανενεργό έως και την περίοδο των Μακεδόνων⁸².

Κάτω από το συγκεκριμένο πρίσμα πρέπει να ερμηνευθεί η μετάβαση από τα *δημόσια ώρεία* του 4ου-7ου αι. στην αποθήκη των *βασιλικών κομμερκίων* του 7ου-10ου αι.⁸³. Πράγματι, ο όρος *ἀποθήκα*⁸⁴ που αρχικά κατά τον 7ο αι. σήμαινε κυρίως τον χώρο αποθήκευσης των ελεγχόμενων από το κράτος εμπορευμάτων, έτεινε να χαρακτηρίζει από την περίοδο των Ισαύρων και εξής, με την καθιέρωση του διοικητικού συστήματος των Θεμάτων, την κρατική υπηρεσία που διαχειριζόταν τις αποθήκες κάθε διοικητικής θεματικής μονάδας⁸⁵.

Συγκεκριμένα, η εξάρτηση του θεματικού στρατού από τη λειτουργία των *ἀποθηκών* και το αξίωμα του γενικού κομμερκιάρου, το οποίο αναβαθ-

75. van Doornick 1989, 254, fig.3:18. Πρβλ. ιδίως την απόδοση του γράμματος *B* ως *R* (εικ. 9a), τάση που απαντάται από τον 9ο αι.

76. *Terminus post quem* για την καταστροφή του δυτικότερου οικοδομήματος των αποθηκών αποτελούν ένας φόλλις Θεοφίλου (κοπής 830/831) και ένας Βασιλείου Α' (κοπής 870-879), που βρέθηκαν στο ανώτερο στρώμα καταστροφής, ενώ *ante quem* ένας φόλλις αδιάγνωστου αυτοκράτορα (10ου-11ου αι.) και ένας φόλλις Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (κοπής 1059-1067), οι οποίοι βρέθηκαν στην υπερκείμενη επίχωση του στρώματος καταστροφής. (Χατζηιωαννίδης, Τσαμίσης, Δεληδημητρίου, υπό έκδοση).

77. Αντίστοιχη μείωση του αποθηκευτικού χώρου παρατηρείται και στην Κωνσταντινούπολη, όπου από τις πέντε σιταποθήκες παρέμενε σε χρήση μόνο μία, μαζί με την αποθήκη λαδιού (Magdalino 2000, 213). Για την κατάργηση του θεοδοσιανού λιμένα, βλ. Dagron 2006, 124, υπ. 331.

78. Για το εμπόριο σιτηρών στη Θεσσαλονίκη σε εμπόλεμη περίοδο κατά τον 7ο και 8ο αι. μέσα από περιγραφή των πηγών βλ. Μπακιρτζής, Σιδέρης 1997, 283 [244], 303-5 [281] και Λαΐου 2006, 476-7. Για την αυξημένη εμπορική δραστηριότητα, ομοίως σε εμπόλεμη περίοδο, επί Βασιλείου Α', βλ. Μούσουρας 2006, 175.

79. Λουγγής 1985, 139, 222. Για τον θεματικό στρατό τον 8ο και 9ο αι. βλ. Βρυώνης 2000, 15, 18-9.

80. Saradi 2006, 21-2.

81. Treadgold 1998, 184.

82. Metcalf 2000, 171.

83. Για τη μετάβαση από τις το σύστημα διοίκησης των επαρχιών στο σύστημα των θεμάτων και τη σχέση τους με τον θεσμό των αποθηκών των *βασιλικών κομμερκίων* βλ. Ragia 2009, 243-4.

84. Ragia 2011, 96-9, 109-12.

85. Oikonomidès 1989, 189.

μίζεται, οφείλεται στον τρόπο διαχείρισης και τροφοδοσίας του στρατιωτικού υλικού⁸⁶, το οποίο όφειλαν οι κρατικοί κομμερκίριοι να παρέχουν στους στρατιώτες-γεωργούς του Θέματος δικαιοδοσίας τους, με αντάλλαγμα κυρίως γεωργικά προϊόντα. Αυτά κατόπιν θα φυλάσσονταν στις δημόσιες αποθήκες κάθε Θέματος για να διακινηθούν είτε προς πώληση είτε προς τροφοδοσία, υπό τη διαχείριση του κρατικού φορέα των *βασιλικών κομμερκίων*⁸⁷.

Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η λειτουργία των αποθηκών ίσως να ήταν διττή: αφενός θα τροφοδοτούσε τον θεματικό στρατό με τον αναγκαίο εξοπλισμό και τις απαιτούμενες προμήθειες, στο πλαίσιο της ανταλλακτικής οικονομίας, αφετέρου θα ήλεγχε και θα φορολογούσε τις ιδιωτικές εμπορικές συναλλαγές που συντελούνταν στο πλαίσιο της αστικής χρηματικής οικονομίας. Ως προς τούτο, ενδεικτικές είναι οι μαρτυρίες από μολυβδόβουλα του *γενικού κομμερκιρίου αποθήκης Θεσσαλονίκης*, του αξιωματούχου, δηλαδή, που ήταν επιφορτισμένος με την είσπραξη όχι μόνον του γενικότερου φόρου (*κομμέρκιον*), αλλά και ενός επιπρόσθετου ειδικού τελωνιακού τέλους (*ἄβυδον*)⁸⁸. Μάλιστα, η αποκλειστική δικαιοδοσία των λιμενικών αρχών της Θεσσαλονίκης να εισπράττουν το συγκεκριμένο τέλος - πέραν από την ομώνυμη πόλη της Αβύδου που το εισέπραττε για τη διέλευση των Στενών του Ελλήσποντου - εξαιρεί τη σημασία της πόλης ως του μοναδικού τελωνιακού σταθμού εισόδου προς τη βαλκανική ενδοχώρα. Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται να θεσμοθετείται και ένα επιπλέον κρατικό αξίωμα, αυτό του *βαρδαρίου Θεσσαλονίκης*, με πιθανή αρμοδιότητα τον έλεγχο των πλωτών μεταφορών. Οι σιγίλλογραφικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του θεσμού των *βασιλικών κομμερκίων Θεσσαλονίκης* ήδη από τις αρχές του 8ου και τη λειτουργία τους ως *θεματικής* πλέον υπηρεσίας έως και τον 10ο-11ο αι.⁸⁹, περίοδο που, σύμφωνα με τα παραπάνω στρωματογραφικά δεδομένα, συμπίπτει με την καταστροφή των αποθηκών.

Εν κατακλείδι, ο νέος ρόλος της Θεσσαλονίκης αποκρυσταλλώνεται με την ίδρυση του ομώνυμου Θέματος, πιθανώς μεταξύ 796-811, παγιώνοντας τον ήδη κατοχυρωμένο θεσμό του Επάρχου⁹⁰. Η θεσμοθέτηση του νέου Θέματος θα πρέπει να συσχετισθεί άμεσα με τη στρατηγική και εμπορική σύνδεση του αιγαιακού χώρου με τη βαλκανική ενδοχώρα⁹¹, ως συνέχεια της ιουστινιάνειας πολιτικής της *Quaestura Exercitus*⁹². Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να καθορισθεί με ακρίβεια, εάν η βαθμιαία μείωση του ελεγχόμενου από το κράτος εμπορίου στη Θεσσαλονίκη και η διακοπή της στρατιωτικής τροφο-

86. Κόλιας 1989, 471.

87. Για τη σχέση του θεματικού στρατού με την ανταλλακτική οικονομία και το θεσμό του κομμερκιρίου, βλ. Haldon 1990, 234 και Treadgold 1998, 184-5.

88. Η ονομασία του τίτλου του αξιωματούχου που προϊστάτο της αποθήκης των *βασιλικών κομμερκίων* φέρει αρκετές παραλλαγές ανάλογα με την εποχή και τις αρμοδιότητες του εκάστοτε αξιώματος. Διεξοδικότερα για κατάλογο των σχετικών δημοσιευμένων μολυβδόβουλων που αφορούν στη Θεσσαλονίκη βλ. Κολτσίδα-Μακρή 2000, 249-51.

89. Οι όροι *ἀποθήκη* και *βασιλικά κομμέρκια* μαρτυρούνται στα μολυβδόβουλα έως το 783/4. Η επιβίωση τους όμως ως οικονομικές υπηρεσίες έως και τον 10ο -11ο αι. στο πλαίσιο των Θεμάτων θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανή (Ragia 2011, 95, 108-9).

90. Το συγκεκριμένο αξίωμα βρισκόταν ήδη σε ισχύ κατά τον 8ο αι., αντικαθιστώντας το παλαιότερο του Υπάρχου Ιλλυρικού, το οποίο είχε ήδη καταργηθεί πριν το 680. Για πηγές και βιβλιογραφία βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα 1998, 159-62 και Μέντζος 2006, 38-9. Για τον συσχετισμό του θεσμού με τις δημόσιες αποθήκες βλ. Gkoutzioukostas 2013, 71-4.

91. Για την ίδρυση του ναυτικού Θέματος των Κιβυρραιωτών, που αρχικά εκτεινόταν στον αιγαιακό χώρο και τη νοτιοδυτική Μ. Ασία, βλ. Ragia 2009, 218, υπ. 88.

92. Για τον συσχετισμό ως συνέχεια της ιουστινιάνειας πολιτικής βλ. Trombley 2001, 138. Για τη διοικητική μετάβαση από την *Quaestura Exercitus* στο θεσμό του *Γενικού κομμερκιρίου αποθήκης τῶν Κυκλάδων Νήσων* στα τέλη του 7ου, βλ. Μονιάρος 1996, 296, υπ. 52.

δοσίας των βαλκανικών πόλεων είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση των υποδομών του λιμένα της⁹³.

Πάντως, όπως φανερώνουν οι υστερότερες σιγιλλογραφικές μαρτυρίες, ο χαρακτήρας της πόλης ως τροφοδοτικού και ελεγκτικού κέντρου του εμπορίου που διεξαγόταν στη βαλκανική ενδοχώρα, ιδιαίτερα μέσω των πλωτών ποταμών, μειώνεται σταδιακά ήδη από τις αρχές του 10ου αι.⁹⁴. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στην όξυνση των έως τότε ομαλών σχέσεων με το βουλγαρικό κράτος⁹⁵, όσο και στην απορρόφηση μεγάλου μέρους της εμπορικής δραστηριότητας από τον αραβικό παράγοντα⁹⁶, τον 9ο αι., και από τον ανερχόμενο βενετικό, τον 10ο-11ο αι.⁹⁷. Ωστόσο, το ερώτημα παραμένει ανοικτό: επέφερε η λεηλασία της πόλης το 904 από τους Σαρακηνούς την καταστροφή των αποθηκών; Ή μήπως η οριστική τους εγκατάλειψη οφείλεται στη σταδιακή αλλαγή που επήλθε κατά τον 10ο-11ο αι. στη δομή του εμπορικού και πολεοδομικού ιστού της Θεσσαλονίκης⁹⁸, όταν οι *Βουργεσι* έμποροι⁹⁹, σαν τους αλλοτινούς *ιταλικούς* πραγματευτές, θα πάρουν και αυτοί τη θέση τους στη σκηνή του λιμένα;

93. Για τη μείωση του μεταπρατικού εμπορίου και τον σταδιακό εκφουδαλισμό της βυζαντινής κοινωνίας από τον 10ο αι. βλ. Kazhdan, Epstein 1997, 84-97.

94. Oikonomidès 1991, 247.

95. Για τις βυζαντινοβουλγαρικές εμπορικές σχέσεις κατά τον 9ο και 10ο αι. βλ. Σταυρίδου-Ζαφράκα 1998, 169-70.

96. Για τις εμπορικές παραμέτρους της αραβική επέκτασης βλ. Wickham 2004, 167-70.

97. Για την επέκταση του βενετικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. Jacoby 2009, 372-6. Για τον συσχετισμό του βουλγαρικού και αραβικού παράγοντα με τη βενετική παρουσία στον αιγαιακό και βαλκανικό χώρο και την ευμενή προς τους Βενετούς εμπορική συμφωνία του 992, επί Βασιλείου Β', βλ. Nicol 1992, 40-5.

98. Για την αυξημένη εμπορική δραστηριότητα πριν την αραβική επιδρομή του 904 και την επακόλουθη μείωσή της στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, σε αντίθεση με τη γενικότερη οικονομική άνθηση, βλ. Λαΐου 2006, 113-4.

99. Για τόν κατά τούς *Βουργεσίους* πύργο και τον πύργο τόν καλούμενο *Σαμαρείαν*, τα ονόματα των οποίων σχετίζονται με τις δραστηριότητες των Λατίνων εμπόρων στη Θεσσαλονίκη βλ. Μπακιρτζής 1975, 312-3, Τσάρας 1983, 65-7 και Malamut 2004, 139-40.

Bibliography

- Αγγελίδη, Χ. 1989. «Έμπορικοί και άγιολογικοί δρόμοι (4ος-7ος αι.)», Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου: *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο* (Αθήνα 15-17.8.1988), Αθήνα, 675-85.
- Αθανασίου, Φ., Μάλαμα, Β., Μίτζα, Μ., Σαραντίδου, Μ., 2008. «Πλίνθοι και σφραγίσματα από τα Ανάκτορα του Γαλερίου», *ΑΕΜΘ* 20, 299-319.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2003. «Η θέση της Επαρχίας Μακεδονίας στο Ρωμαϊκό Ιμπερίο, Ιστορικό Διάγραμμα της αυτοκρατορικής Θεσσαλονίκης, Η αυτοκρατορική λατρεία», Γραμμένος, Δ.Β., επιμ., *Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη, 67-98.
- Braudel, F. 1991. *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. Α. *Ο ρόλος του περιγύρου*, μτφρ. Κ. Μητσοτάκη, Αθήνα.
- Γκουτζιουκώστας, Α., Μονίαιρος, Ξ., 2009. *Η περιφερειακή διοικητική αναδιοργάνωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Ιουστινιανό Α΄ (527-565): η περίπτωση της Quaestura Iustiniana Exercitus*, Θεσσαλονίκη.
- Dagron, G. 2000. *Η Γέννηση μίας Πρωτεύουσας*, μτφρ. Μ. Λουκάκη, Αθήνα.
- Dagron, G. 2006. «Η αστική οικονομία από τον 7ο αι. έως τον 12 αι.», *Η οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, επιμ. Α. Λαΐου, τ. Β, Αθήνα, 43-141.
- Δημητριάδης, Β. 1983. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη.
- Διαμαντή, Χ. 2010α. «Εντόπιοι υστερορωμαϊκοί/πρωτοβυζαντινοί αμφορείς από την Αλάσαρνα της Κω», Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., Κουσουλάκου, Ν., επιμ., *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3ος-7ος αι.)*, α΄ τόμος, Θεσσαλονίκη, 143-152.
- Διαμαντή, Χ. 2010β. *Εντόπια παραγωγή και εισαγωγή αμφορέων στην Αλάσαρνα της Κω (5ος-7ος αι.)*, Αθήνα.
- Δρακούλης, Δ.Π. 2013. «Ιστορικο-γεωγραφικές αναφορές και χαρτογραφικές σημάνσεις της Θεσσαλονίκης στην ύστερη αρχαιότητα», *Βυζαντικά* 30, 11-44.
- Δροσογιάννη, Φ. 1963. *ΑΔ* 18, Β2, 242-3.
- Horden, P., Purcell, N. 2004. *Μεσόγειος Θάλασσα Πονηροδιδάσκαλος*, μτφρ. Ν. Σαμπεθάι, Αθήνα
- Κανονίδης, Ι. 1995. *ΑΔ* 50, Β2, 521-2.
- Κανονίδης, Ι. 1996. *ΑΔ* 51, Β2, 494.
- Κανονίδης, Ι. 2003. «Μεσοβυζαντινή εφυσωμένη κεραμική από λευκό πηλό από ανασκαφές οικοπέδων στη Θεσσαλονίκη», Μπακιρτζής, Χ., επιμ., *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Πρακτικά, (Θεσσαλονίκη 11-16.11.1999), Αθήνα, 71-7.
- Καραμανώλη-Σιγανίδου, Μ. 1970. *ΑΔ* 25, Β2, 375.
- Kazhdan, A., Epstein, A. W., 1997. *Αλλαγές στον Βυζαντινό Πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αι.*, μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα.
- Κοκκοτάκη, 2005. «Ρωμαϊκή Μαρόνεια. Έρευνα και ανάδειξη», *ΑΕΜΘ* 20, 13-20.
- Κόλιας Τ. 1989. «Τὰ ὅπλα στὴ βυζαντινὴ περίοδο», *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου (Αθήνα 15-17.8.1988), Αθήνα, 461-76.
- Κολτσίδα-Μακρή, Ι. 2000. «Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη μέσα από τη σιγιλλογραφική μαρτυρία (8ος-10ος)», Αδάμ-Βελένη, Π., επιμ., *Το νόμισμα στο Μακεδονικό Χώρο, Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης* (Θεσσαλονίκη 15-17.5.1998), [Οβολός 4], Θεσσαλονίκη, 243-67.
- Κούσουλα, Α. 2000. *ΑΔ* 55, 750.
- Κωνσταντακοπούλου, Α. 1984. *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.)*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα (αδημ.).
- Λαΐου, Α. 2006α. «Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», Λαΐου, Α., επιμ., *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, Αθήνα, 471-561 .
- Λαΐου Α., 2006β. «Μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης: Είχαν οικονομία οι βυζαντινές πόλεις;», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών* 81, 109-17.
- Liddell, H.G., Scott, R. 1997. *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, μτφρ. Μόσχος, Ξ., Αθήνα.
- Λουγγής, Τ. 1985. «Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων»», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 6, 139-222.
- Μακροπούλου, Δ., Τζεβρένη, Σ. «Μετρό Θεσσαλονίκης. Σταθμός Δημοκρατίας: Χρήσεις και Κτήρια έξω από τη Χρυσή Πύλη», *ΑΕΜΘ* 26, (20-22.3.2013, Θεσσαλονίκη), (υπό έκδοση).
- Μακροπούλου, Δ. 1995. *ΑΔ*, 527.
- Μαρκή, Ε. 1982. «Συμπληρωματικά στοιχεία για το φρούριο του Βαρδάρου», *Μακεδονικά* 22, 133-52.
- Μαρκή, Ε., Χατζηιωαννίδης, Α. 2011. «Θεσσαλονίκη, ανασκαφή οικοπέδου οδού Φράγκων 28», *ΑΕΜΘ* 22 (2008), 272-7.
- Μέντζος, Α. 1981. «Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 21, 201-21.
- Μέντζος, Α. 2006. «Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα», *Βυζαντινά* 26, 33-63.

- Μονιάρος, Ξ. 2006. «Σλαβικές επιδρομές στο Αιγαίο στις αρχές του 7ου αι.», *Βυζαντινά* 18, 285-302.
- Morrisson, C. 2007. *Ο Βυζαντινός κόσμος*, τ. Α', Αθήνα.
- Morrisson, C., Sodini, J.P. 2006. «Ο έκτος αιώνας», Λαΐου Α., επιμ., *Η Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Α', Αθήνα, 281-361.
- Μούσουρας, Δ. 2006. *Ιωάννου Σκυλίτση Χρονογραφία*, Αθήνα.
- Μπακιρτζής, Χ., Σιδέρη, Α., 1997. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οί συλλογές άρχιεπισκόπου Ίωάννου και Άνωνύμου. Ό βίος, τὰ θαύματα και ή Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Αθήνα.
- Μπακιρτζής, Χ. 1975. «Η θαλάσσια όχύρωση τής Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 7, 291-334.
- Μπακιρτζής, Χ. 1989. *Βυζαντινά Τσουκαλολάγνηνα*, Αθήνα.
- Μπρούσκαρη, Ε. 2010. «Σφραγίδα άρτου παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Κω», *Ανταπόδοση. Μελέτες προς τιμήν της Καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*. Αθήνα, 267-80.
- Νίγδελης, Π. 1995. «Η οίκογένεια τών Ιταλικών Αυλή Αννι στη Θεσσαλονίκη: Με άφορμή μία νέα δίγλωσση άναθηματική έπιγραφή», *TEKMERIA* 1, 48-66.
- Odorico, P. 2003. «Το βυζαντινό λιμάνι της Θεσσαλονίκης», Β' Διεθνές Συμπόσιο: *Βυζαντινή Μακεδονία. Δίκαιο, Θεολογία, Φιλολογία* (Θεσσαλονίκη 26-28.11.1999), [*Μακεδονική Βιβλιοθήκη* 95], Θεσσαλονίκη, 121-41.
- Παπαγιάννη, Ε. 1989. «Φορολογικές πληροφορίες από τις έπιστολές του Μεγάλου Βασιλείου και του Θεοφύλακτου Άχρίδας», Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, (Αθήνα 15-17.8.1988), Αθήνα, 391-407.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. 2003. «Εργαστήρια εφυσλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο», Μπακιρτζής, Χ., επιμ., *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής κεραμικής της Μεσογείου*, Πρακτικά, (Θεσσαλονίκη 11-16.11.1999), Αθήνα, 45-67.
- Πατούρα, Σ. 1983. «Η βυζαντινή αυτοκρατορία και οι λαοί του κάτω Δούναβη. Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.). Φιλολογικές πηγές», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 5, 333-59.
- Ρωμιοπούλου, Κ. 1976. *ΑΔ* 31, Β2, 244.
- Ρωμιοπούλου, Κ. 1974. *ΑΔ* 29 Β3, 691.
- Σταυρίδου-Ζαφράκα, Α. 1998. «Τα θέματα του μακεδονικού χώρου. Το θέμα Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 19, 157-70.
- Τσάρας, Γ. 1983. «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II», *Μακεδονικά* 22, 42-96.
- Φωτιάδης, Π. 2000. «Παρατηρήσεις στο Θαλάσσιο Τείχος της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 32, 113-24.
- Vitti, M. 1996. *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.
- Vryonis, S.Jr. 2000. *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, μτφρ. Κ. Γαλαταριώτου, Αθήνα.
- Χατζιωαννίδης, Α., Τσαμίσης, Χ., Δεληδημητρίου, Δ. «Θεσσαλονίκη: Σωστική ανασκαφή οικοπέδου στη συμβολή της πλατείας Δημοκρατίας με την οδό Μοσκόφ», *ΑΕΜΘ* 24 (Θεσσαλονίκη, 10-12.3.2011), (υπό έκδοση).
- Adamschek, B. 1979. *Kenchreai. Eastern Port of Corinth. Vol. IV, The Pottery*, Leiden.
- Armstrong, P. 2009. "Trade in the East Mediterranean in the 8th c.", Mundell-Mango, M., ed., *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange: Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, Farnham, 157-78.
- Anderson, W. 2004. "An Archaeology of Late Antique Pilgrim Flasks", *Anatolian Studies* 54, 79-93.
- Arbulo Bayona, J.R. de. 2006. "Cuestiones economicas y sociales en torno a los santuarios de Isis y Serapis. La ofrenda de Numas en Emporion y el Serapeo de Ostia", Escacena Carrasco, J.L., Ferrer Albelda, E., eds., *Entre Dios y los hombres: el sacerdocio en la antigüedad*, Spal Monografías VII, Sevilla, 197-228.
- Arthur, P. 1989. "Aspects of Byzantine economy", *BCH Suppl* XVIII, 79-93.
- Asal, R., Eskalen, S. "The Prosporon Harbor in the Light of the Marmaray Archaeological Excavations", *Trade in Byzantium, 3rd International Sevgi Gonul Byzantine Studies Symposium* (Istanbul 24-27.06.2013), Istanbul, (υπό έκδοση).
- Bagnall, R.S. 1993. *Egypt in Late Antiquity*, Princeton.
- Bakirtzis, C. 2010. "Late Antiquity and Christianity in Thessalonike: Aspects of transformation", Nasrallah, L., Bakirtzis, Ch., Friesen, S.J., eds., *From Roman to Early Christian Thessalonike*, [*Harvard Theological Studies* 64], Cambridge, 397-427.
- Bakirtzis, C. 2007. "Imports, exports and autarky in Byzantine Thessalonike from the seventh to the tenth century", Henning, J., ed., *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Berlin, 89-119.

- Bass, G., van Doornick, F., 1982. *Yassi Ada, a Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Vol. 1, Texas.
- Blanchaud, M.H. 1984. "Un relief thessalonicien d'Isis Pelagia", *BCH* 108 (2), 709-11.
- Bruneau, P. 1974. Existe-t-il des statues d'Isis Pelagia?, *BCH* 98 (1), 333-81.
- Carboni, F. 2010. "Roma: Un Contesto anforico di V secolo da un ambiente della Domus Tiberiana sul Palatino", *Late Roman Coarse Wares* 3, Vol. I, Oxford, 417-27.
- Cevik, N. 2010. "First Season of Excavations at Myra and Andriake: 2009", *News of Archaeology from Anatolia's Mediterranean Area* 8, Antalya, 55-61.
- Champlin, E. 2011. "Tiberius and the Heavenly Twins", *JRS* 101, 73-99.
- De Sena, E. K. 2005. "An assessment of wine and oil production in Rome's hinterland: ceramic, literary, art historical and modern evidence", Santillo Frizell, B., Klynne A., eds., *Roman villas around the Urbs. Interaction with landscape and environment. Proceedings of a conference at Swedish Institute in Rome* (17-18.09.2004), Rome.
- Degeest, R. 1993. "Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos", *Sagalassos II*, Waelkens, M., & Poblome, J., ed., *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 6, Leuven, 183-91.
- Doorninck, F. v. 1989. "The Cargo Amphoras on the 7th c. Yassi Ada and the 11th c. Serçe Limanı Shipwrecks: Two examples of Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars", *BCH Suppl* XVIII, 247-57.
- Ferrazzoli, A.F., Ricci, M. 2010. "Un centro di produzione delle anfore LR1", Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M., Guiducci, G., eds., *Late Roman Coarse Wares* 3, Vol. I, Oxford, 815-27.
- Gkoutzioukostas, A. 2013. "The prefect of Illyricum and the prefect of Thessaloniki", *Βυζαντικά* 30, 45-80.
- Gomez Iglesias-Casal, A. 2010. "Aspectos jurídicos de la actividad comercial en Roma y los tituli picti", *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos [Sección Derecho Romano XXXII]*, 59-82, Valparaíso.
- Haas, C. 2006. *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*, Maryland.
- Haldon, J.F. 1990. *Byzantium in the seventh century: the transformation of a culture*, Cambridge.
- Haldon, J.F. 2001. "The Reign of Heraclius. A Context for Change", Reinink, G.J., Stolte, B.H., eds., *The Reign of Heraclius (610-641). Crisis and Confrontation*, Leuven, 1-17.
- Hayes, J.W. 1971. "A New Type of Early Christian Ampulla", *BSA* 66, 243-8.
- Hayes, J.W. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul. Vol. 2, The pottery*, Princeton.
- Hurst, H. 2010. "Understanding Carthage as a Roman Port", *Meetings Between Cultures, XVII International Congress of Classical Archaeology (Rome 22-26.7.2008)*, Bollettino di Archeologia 2010, Volume speciale B, Roma, 49-68.
- Jacoby, D. 2009. "Venetian Commercial Expansion in the Eastern Mediterranean, 8th-11th c.", Mundell-Mango, M., ed., *Byzantine Trade, 4th-12th Centuries: The Archaeology of Local, Regional and International Exchange: Papers of the Thirty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, St John's College, University of Oxford, March 2004*, Farnham, 371-93.
- Karagiorgou, O. 2001a. "LR2: a Container for the Military annona on the Danubian Border?", Kingsley, S., Decker, M., eds., *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College* (29.5.1999), Oxford, 129-66.
- Karagiorgou, O. 2001b. *Urbanism and Economy in Late Antique Thessaly (3rd-7th century A.D.)*. The Archaeological Evidence, Vol. 1: Text, Thesis, Oxford.
- Kingsley, S., Decker, M., 2001. "New Rome, New Theories on Inter-Regional Exchange. An Introduction to the East Mediterranean Economy in Late Antiquity", Kingsley, S., Decker, M., eds., *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity, 1-27, Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College* (29.5.1999), Oxford, 129-166.
- Koester, H. 2010. "Egyptian religions in Thessalonikē: Regulation for the Cult", Nasrallah, L., Bakirtzis, Ch., Friesen, S.J., eds., *From Roman to Early Christian Thessalonike*, [Harvard Theological Studies 64], Cambridge, 133-151.
- Magdalino, P. 2000. "The Maritime Neighborhoods of Constantinople: Commercial and Residential Functions", *DOP* 54, 209-26.
- Malamut, E., Grélois, J.P. 2004. "Le port de Thessalonique (IVe-XVIe siècles)". *Ports maritimes et ports fluviaux au Moyen Age. Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Paris, 131-47.
- Mango, C. 1986. "The Development of Constantinople as an Urban Centre", *The 17th International Byzantine Congress, Major Papers*, (Dumbarton Oaks/Georgetown University 3-8.8.1986), New York, 119-21.
- Mantopoulou-Panagiotopoulou, Th.S. 1996. "The Monastery of Aghios Menas in Thessaloniki", *DOP* 50, 239-62.
- Mathews, T.F., Muller, N., 2005. "Isis and Mary in Early Icons", ed., *Images of the Mother of God*, Vasilaki M., Aldershot, 3-11.
- Mentzos, A. 2010. "Reflections on the Architectural History of the Tetrarchic Palace Complex at Thessalonike", Nasrallah, S., Bakirtzis, Ch., Friesen S.J., eds., *From Roman to Early Christian Thessalonike*, [Harvard Theological Studies 64], Cambridge, 333-59.

- Metcalf, D.M. 2000. "Mint - Activity in Byzantine Thessaloniki", *Το νόμισμα στο Μακεδονικό Χώρο, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης*, [Οβολός 4], Θεσσαλονίκη, 171-62.
- Mundell-Mango, M. 2000. "The commercial Map of Constantinople", *DOP* 54, 189-208.
- Nicol, D.M. 1992. *Byzantium and Venice: A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge.
- Oikonomidès N. 1989. "Commerce et production de la soie à Byzance", *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*. 1, *IVe-VIIe siècle*, Paris, 187-192.
- Oikonomidès, N. 1991. "Le Kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare", Kravari, V., Lefort, J., Morrisson, C. eds., *Hommes et richesses dans l'empire byzantin*. 2, *VIIIe-XVe siècle*, Paris, 241-48.
- Opaït, A. 2010a. "Pontic Wine in the Athenian Market", *Επιστημονική Συνάντηση: Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό Χώρο (3ος-7ος αι.)*, (Θεσσαλονίκη, 12-16.11.2006), τ. α', Θεσσαλονίκη, 108-131.
- Opaït, A. 2010b. "On the origin of Carthage LR Amphora 1", Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M., Guiducci, G., eds., *Late Roman Coarse Ware 3*, Vol. II, 1015-23, Oxford.
- Papadopoulos, J.K. 2001. "The pottery of the Roman period", Cambitoglou A., Papadopoulos J.K., Tudor-Jones, O., eds., *Torone I, Text: Part 2*, Athens, 515-646.
- Papanikola-Bakirtzi, D. 2010. "Ceramics in Late Antique Thessalonikē", Salah Nasrallah, L., Bakirtzis, Ch., Friesen, S. J., eds., *From Roman to Early Christian Thessalonike*, [*Harvard Theological Studies* 64], Cambridge, 261-95.
- Patrich, J. 2011. *Studies in the archaeology and history of Caesarea Maritima*, [*Ancient Judaism and Early Christianity* 77], Leiden.
- Pieri D., 2007. "Les centres de production d'amphores en méditerranée orientale durant l'antiquité tardive: quelques remarques", Bonifay, M., Trégliat, J.C., eds., *Late Roman Coarse Ware 2*, Vol. I, Oxford, 611-25.
- Poulou-Papadimitriou, N., Didioumi S. 2010. "Nouvelles données sur la production de l'atelier céramique protobyzantin à Kardamaina (Cos-Crète)", Menchelli, S., Santoro, S., Pasquinucci, M., Guiducci, G., eds., *Late Roman Coarse Ware 3*, Vol. II, Oxford, 741-50.
- Radulescu, A.V. 1973. "Amfore cu inscripții de la Edificiul romancu mozaic din Tomis", *Pontica* VI, 193-209.
- Radulescu, A.V. 1976. "Amfore si Romano-Bizantine din Scythia Minor", *Pontica* IX, 99-114.
- Ragia, E. 2009. "The geography of the provincial administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200): I.1. Apothekai of Asia Minor (7th-8th c.)", *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 19, 195-245.
- Ragia, E. 2011. "The geography of the provincial administration of the Byzantine Empire (ca. 600-1200): I.2. Apothekai of the Balkans and of the islands of the Aegean Sea (7th-8th c.)", *Byzantinoslavica* 69.1, 96-112.
- Reeder Williams, E. 1985. "Isis Pelagia and a Roman Marble Matrix from the Athenian Agora" *Hesperia* 54 (2), 109-19.
- Rickman, G.R. 1971. *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge.
- Rizos, E. 2011. "The late-antique walls of Thessalonica and their place in the development of eastern military architecture", *JRA* 24.1, 450-68.
- Sanders, G.D.R. 2003. "An Overview of the new chronology for 9th to 13th century pottery at Corinth", Μπακιρτζής, Χ., επιμ., *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου* Πρακτικά, (Θεσσαλονίκη 11-16.11.1999), Αθήνα, 35-45.
- Saradi, H. 2006. *The Byzantine city in the sixth century*, Athens.
- Theoharidou, K. 1988. *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki*, Oxford.
- Touratsoglou, I. 1988. *Die Münzstätte von Thessaloniki in der Römischen Kaseirheit*, Berlin.
- Treadgold, W. 1998. *Byzantium and its Army*, Stanford, 284-1081.
- Trombley, F.R. 2001, "Mediterranean Sea Culture Between Byzantium and Islam", *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα, 133-69.
- Vroom, J. 2004. "Late Antique Pottery, Settlement and Trade in the East Mediterranean: a preliminary comparison of ceramics from Limyra (Lycia) and Boetia", Bowden, W., Lavan, L., Machado, C., eds., *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden, 281-335.
- Walter, C. 2003. *The Warrior saints in Byzantine art and tradition*, Aldershot.
- Wickham, C. 2004. "The Mediterranean around 800: On the brich of the 2nd Trade Cycle", *DOP* 58, 161-75.
- Wilber, D. N. 1940. "The Coptic Frescoes of Saint Menas at Medinet Habu", *The Art Bulletin* 22 (2), 86-103.

The port warehouses of Thessaloniki From the Horrea to the Vassilika Kommerkia

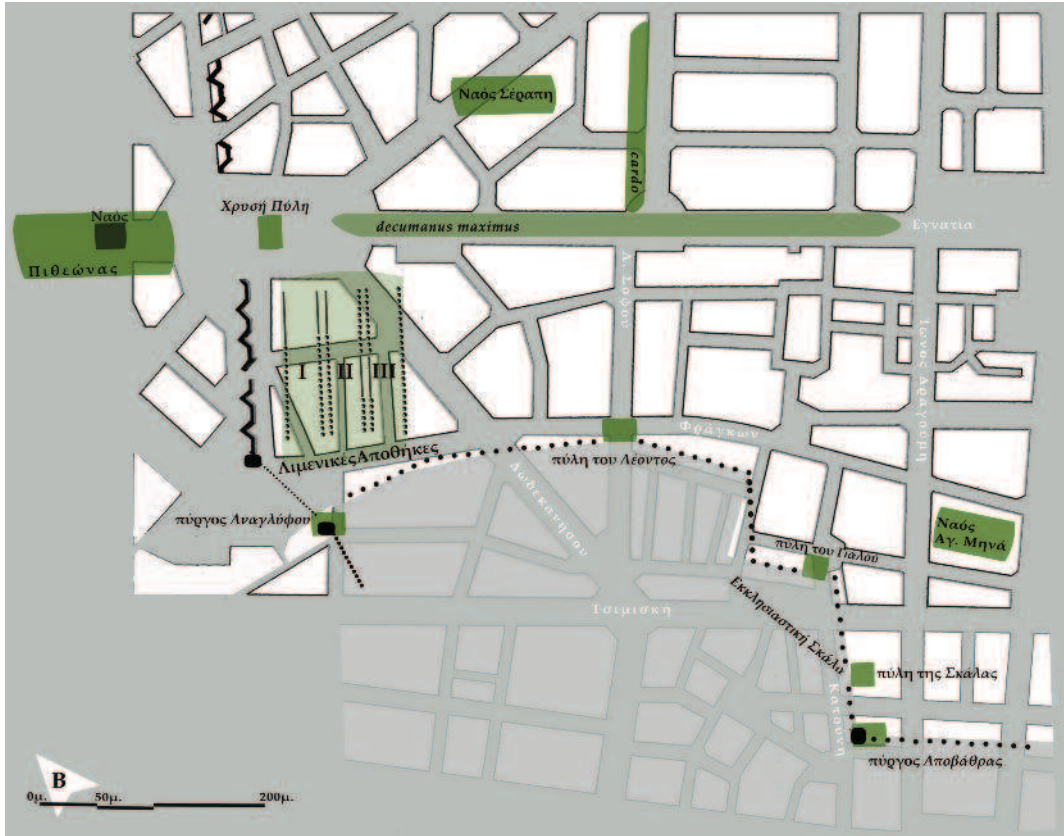
Chatziioannidis Alexandros, Tsamissis Christos P.

Abstract:

Setting up a chronological framework from the transitional Tetrarchy period (293-324) to the 10th/11th c., a period related to particular geopolitical correlations in the Balkans and the Aegean Sea, the paper deals with the location, the character and the supply system of the port warehouses of Thessaloniki.

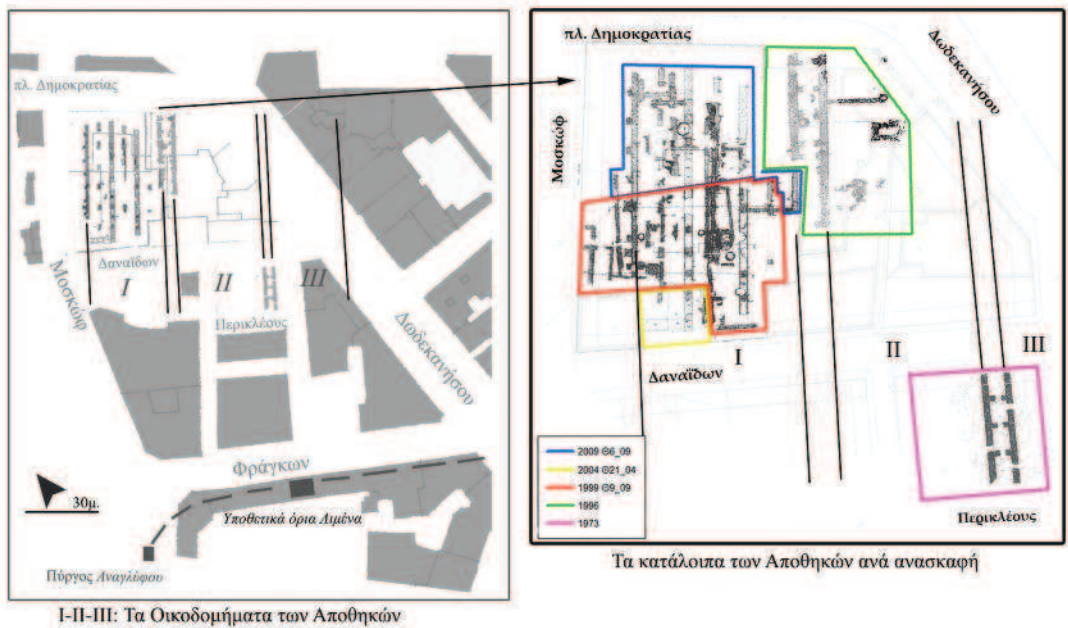
Considered as the commercial and military headquarters of the *Praefectura Praetorio per Illyricum*, during the 4th-7th c., and as the *seat of the Apotheke/Vasilika Kommerkia* and subsequently of the *Theme of Thessaloniki*, during the 8th-11th c., the city played an important role for the state in its policy of extending commercial and military control over the Balkans. In an attempt to define the buildings of which the complex of warehouses consists as part of the urban plan of the port zone, we had to correlate architectural remains and archaeological finds, that several rescue excavations in the south-western part of the city brought to light. Moreover, based on data both ceramic and numismatic and information derived from sigillographic sources, we tried to pinpoint the evolution of the strategic role of the city as the main link between the Balkan and Aegean hinterland.

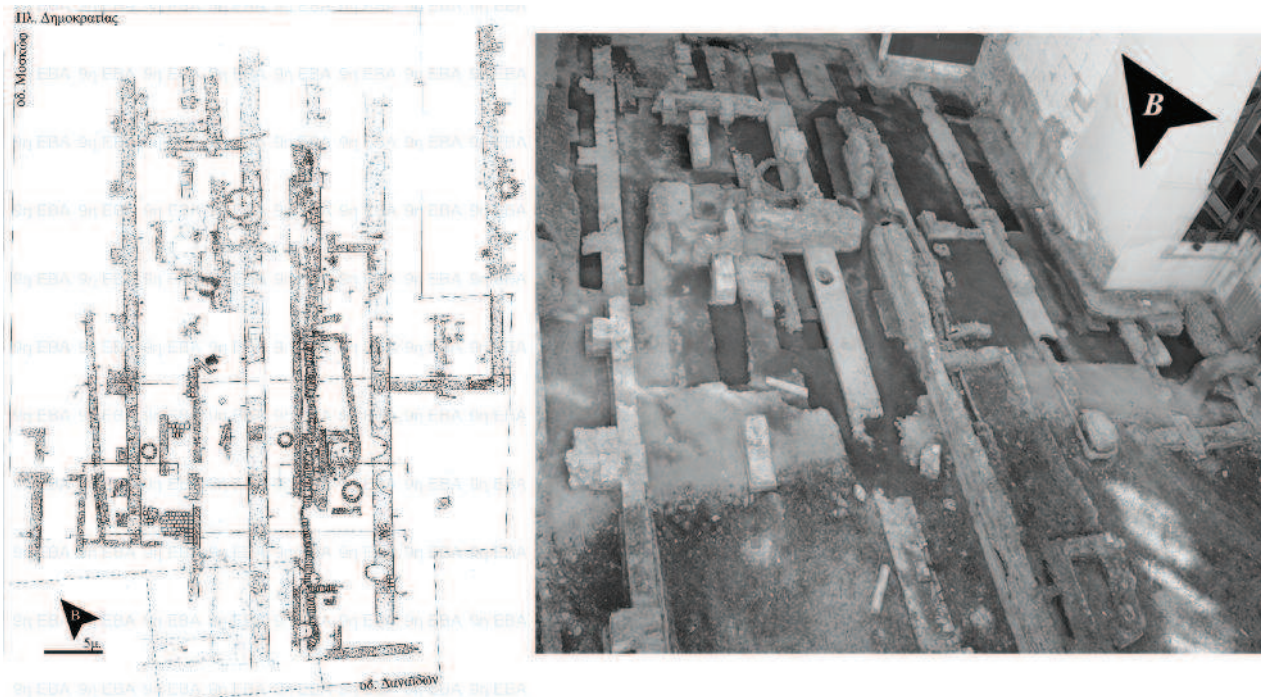
However, in terms of the *longue durée*, the Balkans and the Aegean have never stopped being linked. In fact, the warehouses of Thessaloniki reveal a single aspect of that multi-regional economy, according to which the state of Constantinople, in its efforts to control and manage the existing cultural and commercial routes, established new supply networks and renovated the old ones, providing them with extended storage buildings and aggregate offices, as the *horrea* (*ὀρεῖα*) of Thessaloniki. The formation of that state-controlled system in Thessaloniki at the beginning of the 4th c., its evolution into the office of the *Apotheke/Vasilika Kommerkia* by the 8th c., and its gradual collapse during the 10th-11th c. is a preliminary conclusion we could reach and set for further discussion.

Εικ. 1: Η περιοχή του λιμένα.

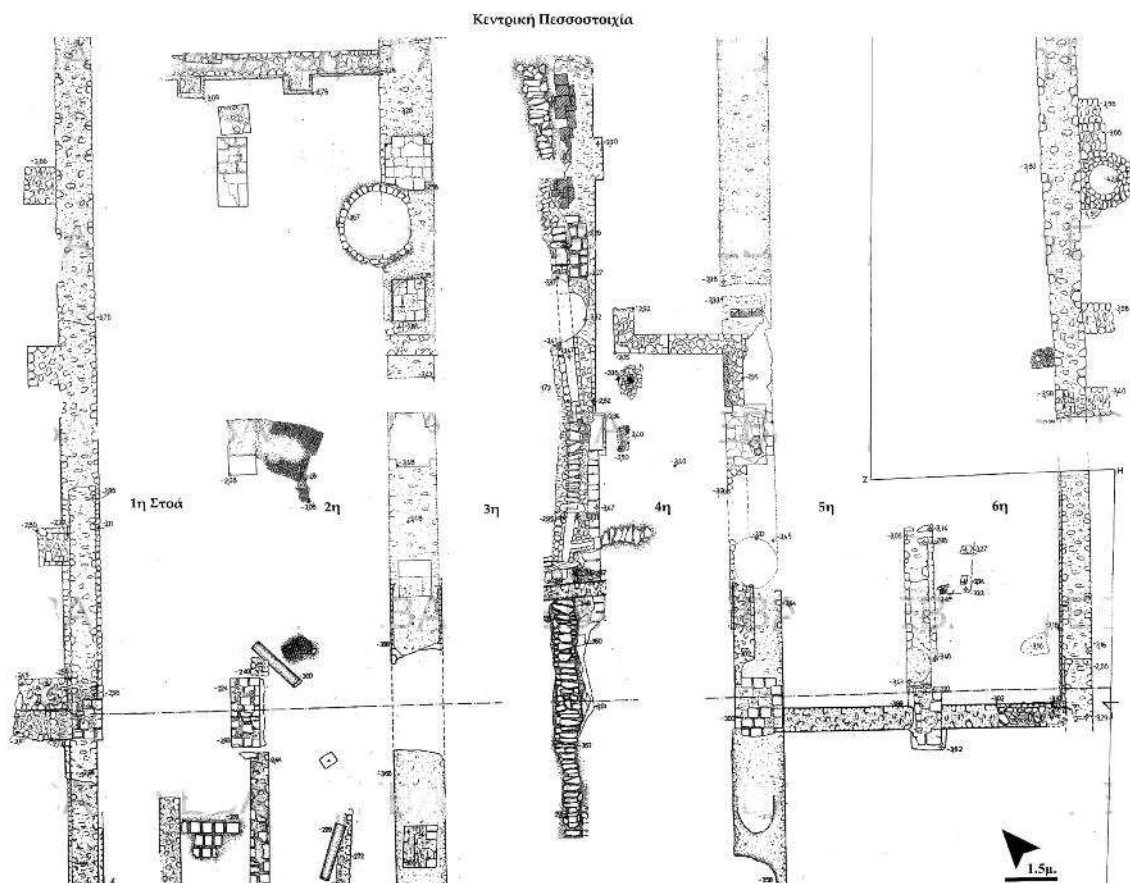
Εικ. 2: Τα τρία (I, II, III) οικοδομήματα των Αποθηκών.

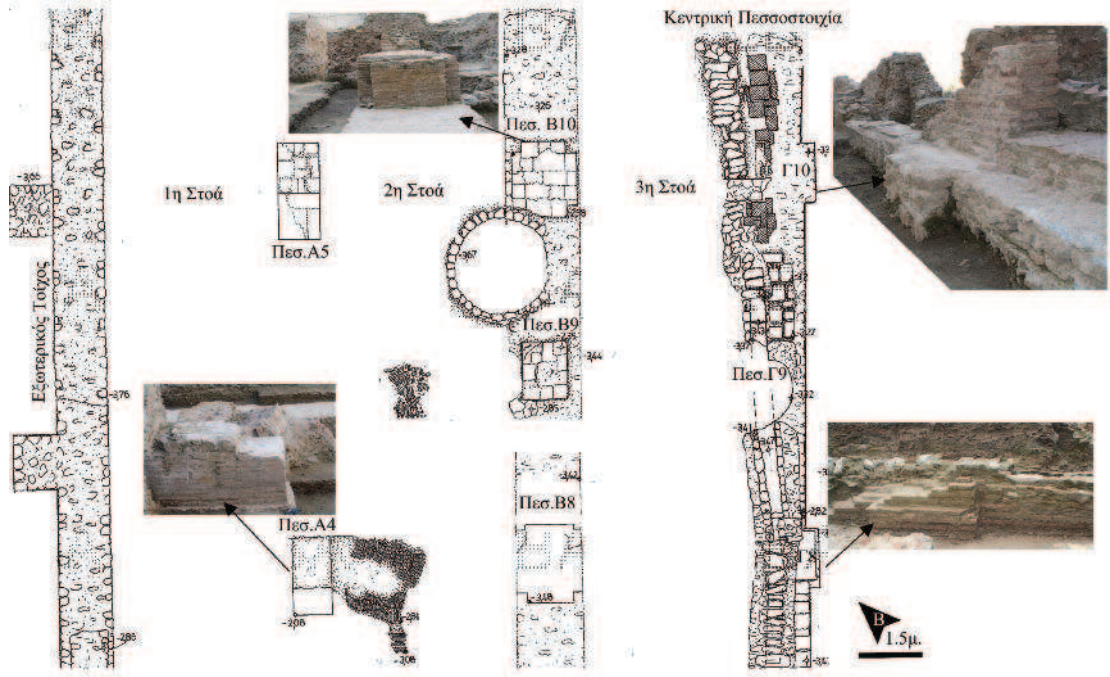

Εικ. 3: Ανασκαφή οικοπέδου πλ. Δημοκρατίας και Μουσώφ.

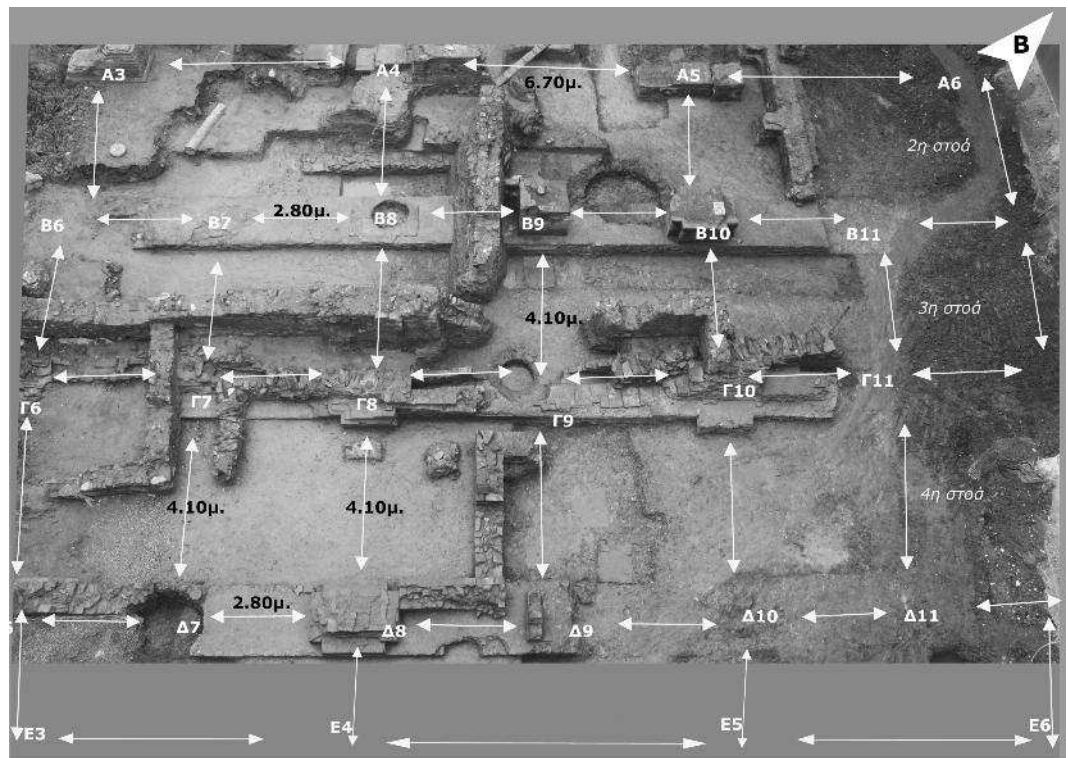
Εικ. 4: Οι έξι στοές του οικοδομήματος Ι.

Εικ. 5: Οι πεσσοί του Οικοδομήματος Ι.

Εικ. 6: Λιμενικές Αποθήκες, η διάταξη και σύνδεση των πεσσών.

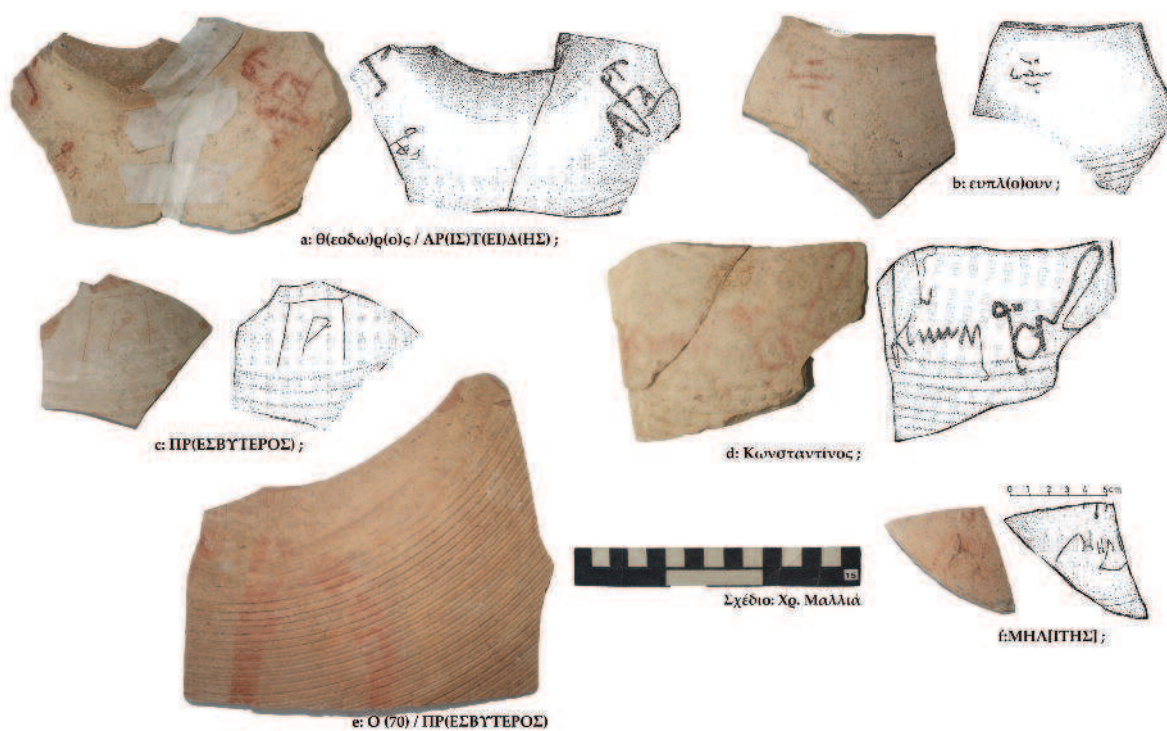

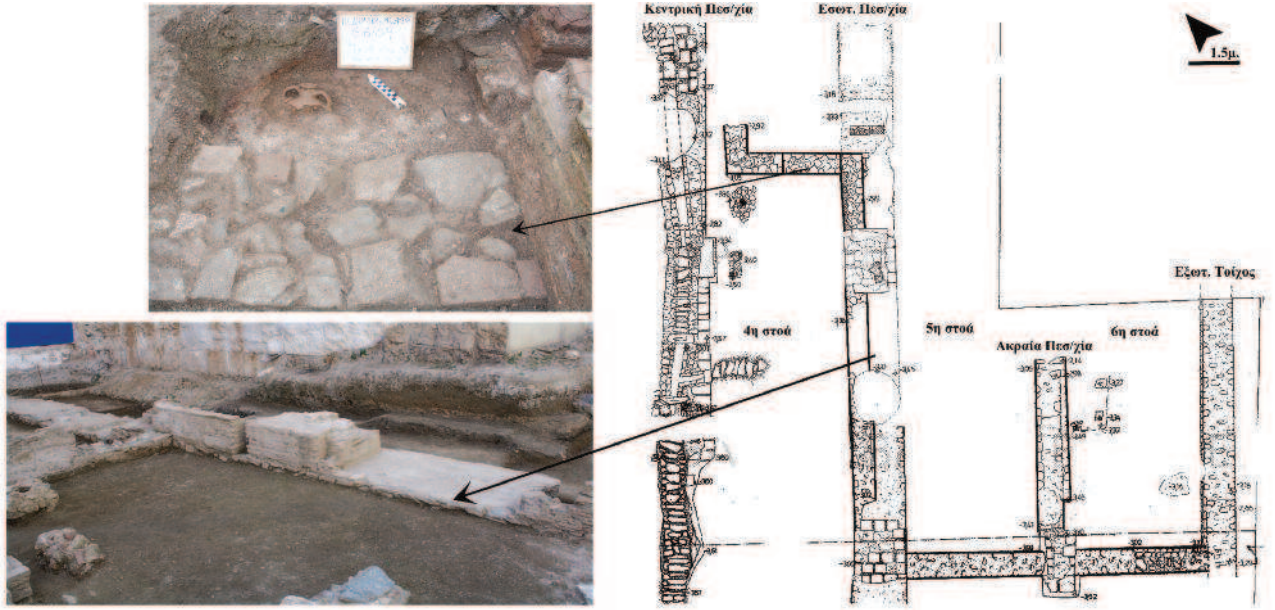
Η διάταξη των πεσσών ανα πεσσοστοιχία (Α' Β' Γ' Δ' Ε') & ανά θέση πεσσοῦ (...3-11...) ορίζεται έτσι ώστε σε κάθε ορθογώνιο πεσσοῦ της Α' & της Ε' πεσσοστοιχίας (...Α3-Α6... & ...Ε3-Ε6...) να αντιστοιχεί ένας σταυρόσχημος της Β' & Δ' (...Β5-Β7-Β9... & Δ5-Δ7-Δ9...) και σε κάθε κίονα της Α' & της Ε' ένας ισόπλευρος πεσσοῦς της Β' & Δ' (...Β6-Β8-Β10.. & Δ6-Δ8-Δ10..)

Εικ. 7: Στρώμα χρήσης των αποθηκών 6ου-7ου αι.

Εικ. 8: Στρώμα χρήσης των αποθηκών 6ου-7ου αι.

Εικ. 9: Οικοδόμημα Ι. Ο επιμερισμός των στοών.

Εικ. 10: Ευρήματα από το στρώμα καταστροφής των αποθηκών.

